

ΑΧΙΛΛΕΥΣ Γ. ΧΑΛΔΑΙΑΚΗΣ

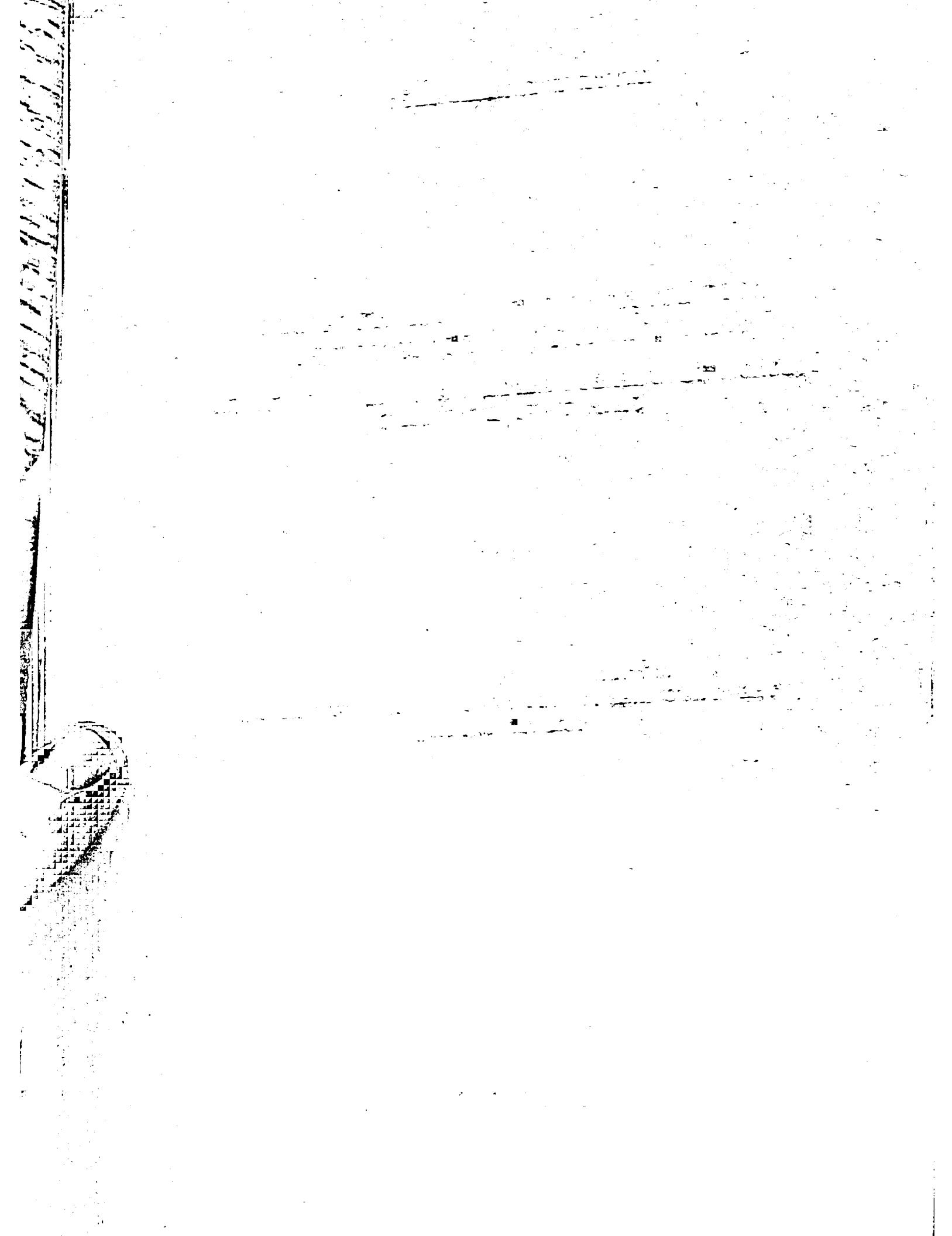
«ΑΚΡΙΒΕΙΑ ΚΑΤ' ΕΡΩΤΗΣΙΝ ΚΑΙ ΑΠΟΚΡΙΣΙΝ
ΤΩΝ ΤΟΝΩΝ ΤΗΣ ΠΑΠΑΔΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ»

«ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ» ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΤΗΣ ΟΜΩΝΥΜΟΥ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΘΕΩΡΗΤΙΚΗΣ ΣΥΓΓΡΑΦΗΣ

ΑΝΑΤΥΠΟ

ΑΠΟ ΤΗΝ «ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ
ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ»
ΤΟΜ. ΛΔ' (2002-2003)

ΑΘΗΝΑ 2003

ΑΧΙΛΛΕΥΣ Γ. ΧΑΛΔΑΙΑΚΗΣ

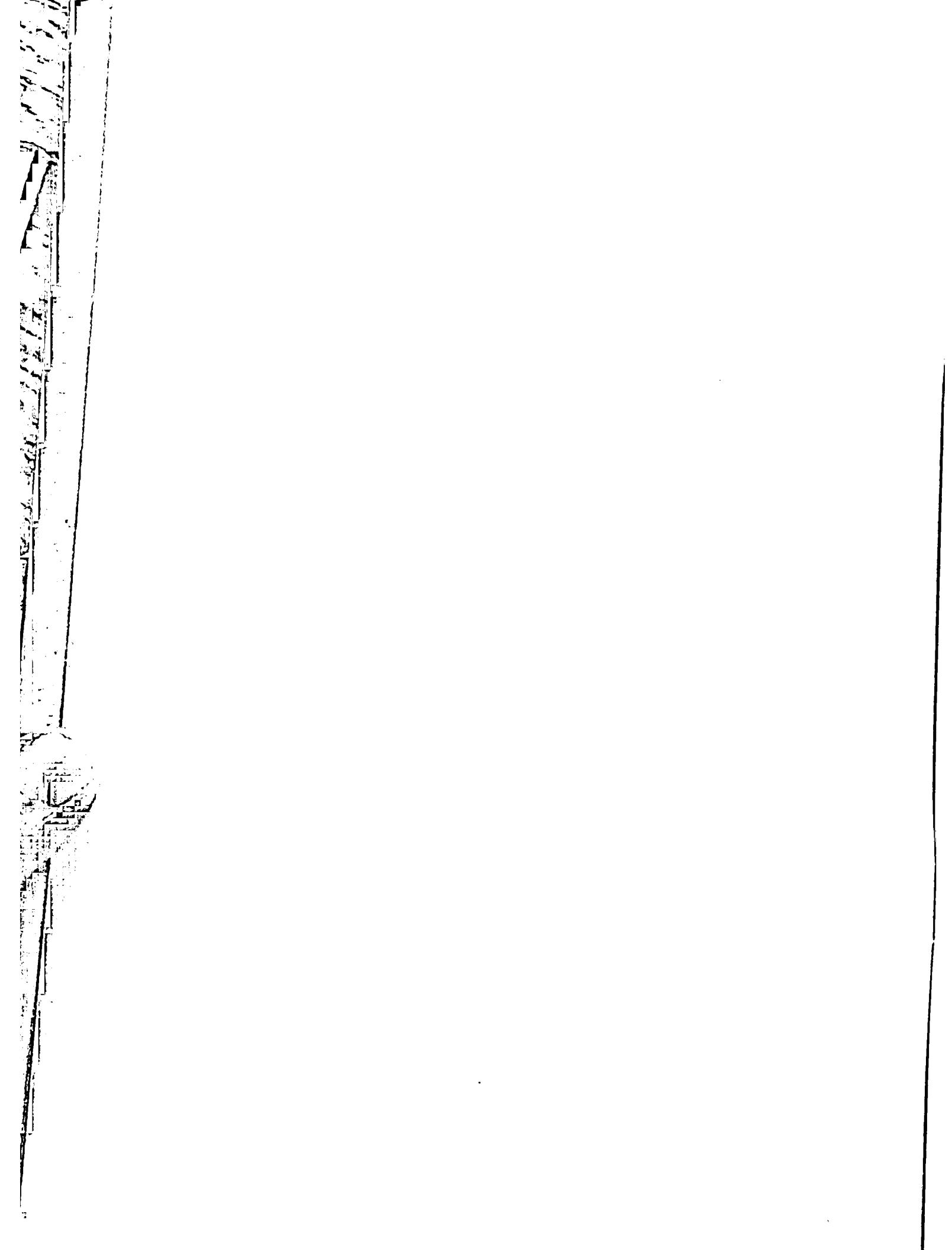
«ΑΚΡΙΒΕΙΑ ΚΑΤ' ΕΡΩΤΗΣΙΝ ΚΑΙ ΑΠΟΚΡΙΣΙΝ
ΤΩΝ ΤΟΝΩΝ ΤΗΣ ΠΑΠΑΔΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ»

«ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ» ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΤΗΣ ΟΜΩΝΥΜΟΥ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΘΕΩΡΗΤΙΚΗΣ ΣΥΓΓΡΑΦΗΣ

ΑΝΑΤΥΠΟ

ΑΠΟ ΤΗΝ «ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ
ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ»
ΤΟΜ. ΛΔ' (2002-2003)

ΑΘΗΝΑ 2003

ΑΧΙΛΛΕΥΣ Γ. ΧΑΛΔΑΙΛΗΣ

“ΑΚΡΙΒΕΙΑ ΚΑΤ’ ΕΡΩΤΗΣΙΝ ΚΑΙ ΑΠΟΚΡΙΣΙΝ
ΤΩΝ ΤΟΝΩΝ ΤΗΣ ΠΑΠΑΔΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ”

“ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ» ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΤΗΣ ΟΜΩΝΥΜΟΥ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΘΕΩΡΗΤΙΚΗΣ ΣΥΓΓΡΑΦΗΣ*

α'. Προοιμιακή έπισήμανση

Δίχως άμφιβολία, τὸ ὑπὸ τὸν τίτλο «'Ακρίβεια κατ' ἐρώτησιν καὶ ἀπό-
κρισιν τῶν τόνων τῆς παπαδικῆς τέχνης» μεταβυζαντινὸ θεωρητικὸ ἐγχειρίδιο
ἀποτελεῖ μιὰν ἐνδιαφέρουσα εἰδικὴ μονογραφία ἐπὶ τῶν σημαδίων τῆς ψαλτι-
κῆς τέχνης· ἥδη ἐκ τοῦ προοιμίου αὐτῆς, διὰ τῆς προσφιλοῦς σὲ παρόμοια κεί-
μενα μεθόδου τῶν ἐρωταποκρίσεων¹, κατὰ τὴν ὅποια εἶναι δομημένο τὸ σύνολο

* Τὸ κυρίως τμῆμα τῆς παρούσης μελέτης παρουσιάζεται ως ἀνακοίνωση σὲ μουσι-
κολογικὴ ἡμερίδα (μὲν θέμα: Ψαλτικὴ Τέχνη· τὸ δμοούσιον γένιτημα τῆς δρθιδόξου λατρείας),
ποὺ δργανώθηκε στὴν Χαλκίδα ἀπὸ τὸν Σύλλογο Ιεροψαλτῶν Ν. Εὐθίοιας «Ο παπᾶ-Γιώργης
Ρίγας» κατὰ τὴν 11η Δεκεμβρίου τοῦ ἔτους 1999.

1. Εἶναι, ὑπωσδήποτε, ἐνδεικτικὸ διὰ ίκανὰ τῶν ὑφισταμένων μεταβυζαντινῶν θεωρη-
τικῶν ἐγχειρίδων τῆς ψαλτικῆς τέχνης εἰναὶ συντεταγμένα κατὰ τὸ σύστημα τῶν ἐρωταπο-
κρίσεων· ἡ αἱτία σκιαγραφεῖται, νομίζουμε, εὐγλώττως στὸ ἀκόλουθο ἐπίτιτλο τῆς θεωρη-
τικῆς συγγραφῆς Κυριλλού ἀρχιερέως πεφύην Τήνου τοῦ Μαρμαρινοῦ: «Ἐισαγωγὴ μουσικῆς
κατ' ἐρωταπόκρισιν, εἰς ῥαστέραν κατάληψιν τῶν μιαθητώντων, τῆς δ λόγος περὶ τε τῶν ἀνι-
ουσῶν καὶ κατιουσῶν δωνῶν, σωμάτων τε καὶ πνευμάτων, ἡ καθ' ἐαυτὰ καὶ ἡ πρὸς ἄλληλα
ἔχουσιν, ἐν τε συνθέσει καὶ συντάξει, καὶ περὶ τῶν ἐνεργειῶν τε καὶ σχημάτων τῶν κοινῶν
λεγομένων μεγάλων σημαδίων, παρά τε τοῖς πάλαι καὶ νῦν, ἐπὶ παντὸς ἥχου, φθορῶν τε
αὐτῶν καὶ φωνουργιῶν καὶ λήξεων, καὶ τῶν τινων ἀλλων παρεπομένων αὐτοῖς» [τὸ πρῶτο
τμῆμα τοῦ ἐν λόγῳ κειμένου δημοσιεύθηκε πρωτογενῶς μὲν ἀπὸ τὸν Κ. 'Α. Ψάχο, «Δημο-
σίευσις ἀρχαίων ἀνεκδότων χειρογράφων περὶ τῆς ἐκδηλησιαστικῆς ἡμῶν μουσικῆς», Φόρ-
μιγξ, περ. Β', ἔτος Α', ἀριθμ. 1, 'Αθῆναι, 15 Μαρτίου 1905, σ. 4 / ἀριθμ. 3-4, 'Αθῆναι,
15-30 'Απριλίου 1905, σσ. 6-7 / ἀριθμ. 6, 'Αθῆναι, 31 Μαΐου 1905, σ. 3 [ἡ τελευταία ἔν-
δειξη ἀφορᾶ μέρος τοῦ δευτέρου τμήματος τῆς δλητού θεωρητικῆς συγγραφῆς], κριτικῶς δὲ
ἀπὸ τὸν Εὐγένιο Βλαδιμήροβιτς Γκέρτσμαν, Τὸ θεωρητικὸ τῆς Πετρούπολεως, 'Οδησσός
1994, σσ. 725-738 (αὐτόθι, στὶς μὲν σσ. 739-748 καὶ 760-769 τὸ ίδιο κείμενο παρατίθεται
μεταφρασμένο στὴ ρωσικὴ καὶ ἀγγλική, ἀντιστοίχως, γλῶσσα, στὶς δὲ σσ. 697-724, 749-

759 καὶ 770-779 καταχωρίζονται —ρωσσιστὶ καὶ ἀγγλιστὶ ὁμοίως— ἀφ' ἐνδές μὲν εἰσαγωγικὲς παραπτηρήσεις γιὰ τὸν συντάκτη καὶ τὴν ἐν γένει Ιστορία τῆς Θεωρητικῆς συγγραφῆς, ἀφ' ἐτέρου δὲ εἰδικώτερος μουσικογικὸς σχολιασμὸς τοῦ ἐν λόγῳ κειμένου). Γιὰ τὴν Ιστορία τοῦ πράγματος νὰ σημειωθεῖ δὲ ἐκ τῶν ὑπολοίπων τμημάτων τοῦ ἐν λόγῳ πενταμεροῦς Θεωρητικοῦ ἔγχειρος, τὸ τρίτο, τὸ ὅποιο σύμφωνα μὲν νεώτερες ἐρευνητικὲς ἐνδείξεις (βλ. Μανόλη Κ. Χατζηγιανούμη, «Αὐτόγραφο (1816) τοῦ 'Μεγάλου Θεωρητικοῦ' τοῦ Χρυσάνθου», 'Ο Εραριστής 11 (1974) (Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός. 'Αφιέρωμα στὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ), 'Αθήνα 1980, σ. 321) ἀποτελεῖ τὴ βάση τοῦ —γνωστοῦ ἀπὸ τὸ Θεωρητικὸ τοῦ Χρυσάνθου— ἀλφαριθμητικοῦ καταλόγου τῶν παλαιῶν καὶ νέων μουσικῶν διδασκάλων (βλ. Θεωρητικὸν Μέγα τῆς Μουσικῆς, συνταχθὲν μὲν παρὰ Χρυσάρθου ἀρχιεπισκόπου Διρραχίου τοῦ ἐκ Μαδύτων, ἐκδοθὲν δὲ ὑπὸ Παραγιώτου Γ. Πελοπίδου Πελοποιησίου διὰ φιλοτίμου συνδρομῆς τῶν δμογειῶν, ἐν Τεργέστῃ [...] 1832, στ. XXXIII-XLII), δημοσιεύθηκε πρωτογενῶς μὲν ἀπὸ τὸν Κ. Ι. Δυοβουνιώτη, «Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς ἐν 'Αθήναις 'Ιστορικῆς καὶ 'Εθνολογικῆς 'Εταιρείας», Νέος 'Ελληνομήμων 20 (1926), σσ. 278-281, κριτικῶς δὲ ἀπὸ τὸν προμημονευθέντα Εὐγένιο Γκέρτσμαν, δ.π., σσ. 786-793 (μὲ τὸ ἰδιο κείμενο ρωσσιστὶ καὶ ἀγγλιστὶ μεταφρασμένο στὶς σσ. 794-804 καὶ 815-824 καὶ δίγλωσσες, δμοίως, εἰσαγωγικὲς παραπτηρήσεις καὶ σχόλια στὶς σσ. 780-785 καὶ 805-814, 825-834 ἀντιστολχως), ἐνῶ στὸ τέταρτο καὶ στὸ πέμπτο ἀναφέρεται εἰδικώτερα δὲ Αντώνιος Ε. Αλυγιζάκης, 'Εκκλησιαστικοὶ ήγοι καὶ ἀραβοπερσικὰ μακάμια, Θεσσαλονίκη 1990, κυρίως σσ. 9 (ὑποσημ. 6), 14-17, 21 (ὅπου ἐπισημαίνεται καὶ ἡ αὐτούσια μεταφορὰ τμήματος τοῦ ἐν λόγῳ ἔργου στὴν ἐκδοση 'Ερμηνεία τῆς ἐξωτερικῆς μουσικῆς καὶ ἐφαρμογὴ αὐτῆς εἰς τὴν καθ' ήμας μουσικήν, ἐραρισθεῖσα καὶ συνταχθεῖσα παρὰ Στρ. Α. Δομεστίκου, ἐπιθεωρηθεῖσα δὲ παρὰ Κωνσταντίνου Πρωτοψάλτου τῆς τοῦ Χ. Μ. 'Εκκλησίας [...] ἐν Κωνσταντινούπολει [...] 1843), 33-34 καὶ 43-64 (ὅπου παρατίθενται 22 πανομοιότυπα ἐπὶ μέρους περικοπῶν τῶν δύο αὐτῶν τμημάτων τῆς Θεωρητικῆς συγγραφῆς τοῦ Κυρίλλου ἀπὸ τὸν κωδίκα 'Ιστορικῆς καὶ 'Εθνολογικῆς 'Εταιρείας 305). Πρβλ. σχετικῶς καὶ Εὐγενίου Γκέρτσμαν, Τὰ ἐλληνικὰ μουσικὰ χειρόγραφα τῆς Πετρουπόλεως. Κατάλογος, τόμος Α' [...], ἐν 'Αγίᾳ Πετρουπόλει 1996, σσ. 473-478 καὶ τόμος Β' [...], ἐν 'Αγίᾳ Πετρουπόλει 1999, σσ. 299-304].

'Απὸ τὰ ὑπόλοιπα ὁμοειδῆ Θεωρητικὰ ἔγχειρίδια μημονεύουμε ἐνδεικτικῶς ἐδῶ τὶς γνωστὲς «Ἐρωταποιείσεις» τοῦ ψευδο-Δαμασκηνοῦ [: «Τοῦ ὄστεου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, 'Ἐρωταποκρίσεις τῆς παπαδικῆς τέχνης, περὶ σημαδίων καὶ φωνῶν καὶ τόνων καὶ πνευμάτων καὶ κρατημάτων καὶ παρελλαγῶν καὶ ὅσα ἐν τῇ παπαδικῇ τέχνῃ διαλαμβάνουσαι» (κείμενο δημοσιευμένο κριτικῶς εἰς Gerda Wolfram und Christian Hannick, Die erotapokriseis des pseudo-Johannes Damaskenos zum Kirchengesang. (Corpus scriptorum de re musica V), Wien 1997)], καθὼς καὶ τὴ νεώτερη «Κρηπίδαι» Θεοδώρου παπᾶ-Παράσχου τοῦ Φωκαέως [: «Κρηπίς τοῦ Θεωρητικοῦ καὶ πρακτικοῦ τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, συνταχθεῖσα πρὸς χρῆσιν τῶν σπουδαζόντων αὐτὴν κατὰ τὴν νέαν μέθοδον παρὰ τῶν τριῶν ἐνδέξιων μουσικοδιδασκάλων, κυρίου Χρυσάνθου μητροπολίτου Προύσης, κυρίου Γρηγορίου Πρωτοψάλτου τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης 'Εκκλησίας καὶ κυρίου Χουρμουζίου Χαρτοφύλακος, ἐκδεδομένη πρότερον μὲν διηγηματικῶς παρὰ Παναγιώτου Πελοπίδου, νῦν δὲ αὖθις εἰς τύπον ἐκδοθεῖσα καὶ ἐρωταπόκρισιν, μετὰ προσθήκης πολλῶν ἐτέρων ἀναγκαιούντων τὰ μάλιστα εἰς φιλολογικὴν γνῶσιν, παρὰ Θεοδώρου παπᾶ-Παράσχου Φωκαέως, ἐπιστασίᾳ τοῦ ἰδίου καὶ ἀναλόμασιν αὐτοῦ τε καὶ τῶν φιλομούσων συνδρομητῶν, ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐκ τῆς τοῦ Γένους ἡμῶν πατριαρχικῆς τυπογραφίας, 1842» (μὲ ἀλλεπάλληλες ἔκτοτε ἐπανεκδόσεις [περὶ τῶν δποίων βλ. προχειρως εἰς Γεωργίου Ι. Χατζηθεοδώρου, Βιβλιογραφία τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, περιόδος Α' (1820-1899), Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 219-220, 227, 229, 233, 246-247, λήμματα

καὶ τοῦ ἐν λόγῳ κειμένου, προσδιορίζεται τὸ ἀκριβὲς περιεχόμενο τῆς ὅλης συγγραφῆς: «πῶς ἐγένοντο [εἰ. τὰ σημάδια] ἀπ’ ἀρχῆς μέχρι τέλους, ἥγουν ἀπὸ τοῦ ἵσου. πῶς τὸ ἵσον λέγεται ἄφωνον καὶ ἔμφωνον. εἰ μὲν γάρ ἐστι ἄφωνον, πῶς κεῖται μόνον; πάντων γάρ τῶν ἄφώνων οὐδὲ ἐν κεῖται μόνον, ἀλλὰ δεῖται τῆς φωνῆς ἐπάνω, εἰ δέ ἐστιν ἔμφωνον, πῶς οὕτε ἀναβαίνει, οὕτε καταβαίνει; καὶ πάλιν [...] πῶς λέγεται ἀρχὴ καὶ θεμέλιον πάντων τῶν σημαδίων [...] τὸ δλίγον ἔχει φωνὴν ἀγάγουσαν, καὶ ἡ ὁξεῖα ὥσαύτως. ὅμοιώς καὶ ἡ πετασθῆ· ἐπειδὴ τὰ τρία ταῦτα Ισόφωνά εἰσι, τίνα χρείαν ἔχομεν τοῦ πλήθους; οὐκ ἀρκεῖ τὸ δλίγον, ἐὰν τίθηται ἀντὶ τῆς ὁξείας καὶ ἀντὶ τῆς πετασθῆς; [...] τὸ ἐν κέντημα, πῶς ἔχει δύο φωνάς, τὰ δὲ δύο κεντήματα μίαν φωνὴν, ὀφείλοντα ἔχειν τρεῖς ἢ δύο· πῶς δὲ καὶ μίαν μὲν ἡ ὁξεῖα ἔχει φωνὴν, ἡ δὲ διπλὴ φωνὴν οὐκ ἔχει. εἰ μὲν γάρ εἴποις, ὅτι δύο ὁξεῖαι συνήθησαν ὅμοι καὶ ἐγένοντο μία ὑπόστασις, ἡ διότι ἔλαβον τὴν ἀργίαν, καὶ διὰ τοῦτο ἀπέβαλον τὴν φωνὴν, ἴδού καὶ οἱ δύο ἀπόστροφοι μία ὑπόστασις ἐγένοντο, ἔχουσι δὲ καὶ φωνὴν καὶ ἀργίαν [...] τὸ σεῖσμα [...] ἄλλοι μὲν γάρ λέγουσιν ὡς ὑπορροή ἐστι, διότι κεῖται ἔμπροσθεν τοῦ πιάσματος, σαλεύει καὶ λέγεται σεῖσμα· ἄλλοι δέ, ὅτι σημάδιόν ἐστιν ἄφωνον καὶ οὐχ ὑπορροή. ὄνομάζεται δὲ σκώληξ, καὶ ἀπὸ τοῦ σκώληκος γίνεται σεῖσμα»².

Βεβαίως, ἡ ἀξιοσημείωτη πρωτοτυπία τῆς παρούσης θεωρητικῆς συγγραφῆς συνίσταται στὴν πολὺ συγγρὴ καταφυγὴ σὲ ἀγιογραφικὰ καὶ πατερικὰ χωρία, ἡ καὶ σὲ ἄλλες γνωστὲς καὶ συνήθεις φράσεις ἐκκλησιαστικῆς ὁρολογίας, προκειμένου δι’ αὐτῶν νὰ ἐρμηνευθοῦν, μὲ οἰονεὶ θεολογικὸ λόγο, βασικὲς θεωρητικὲς ἔννοιες τῆς ψαλτικῆς τέχνης. ‘Ἡ τάση αὐτὴ διακρίνεται ἐξ ἀρχῆς τοῦ κειμένου, ὅταν ὁ ὑποτιθέμενος ἐρωτῶν μαθητής, ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν διδάσκαλό του, προβάλλει ὡς βασικὰ ἐπιχειρήματα τῆς ὀφειλομένης διδαχῆς ἀφ’ ἐνὸς μὲν τὴν τοῦ Κυρίου ἀγάπην, ἀφ’ ἐτέρου δὲ τὴν (γνωστὴ ἀπὸ τὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιο [κε', 14-30]) Κυριακὴ παραβολὴ τῶν ταλάντων: «’Ηρώτησέ τις μαθητὴς τὸν διδάσκαλον αὐτοῦ· δέομαι σου, διδάσκαλε, διὰ τὸν Κύριον, ἔξειπεῖν μοι καὶ ἐρμηνεῦσαι τὰ σημάδια [...] ἐρμήνευσόν μοι [...] διὰ τὴν τοῦ Κυρίου ἀγάπην [...] ἀπλῶς ἔκαστα καὶ ὁ Θεὸς πολυπλασιάσαι τὸ διθέν σοι τάλαντον· ἵνα μὴ κατακριθῆς ὡς ὁ δοῦλος ἐκεῖνος, ὁ τὸ ἀργύριον ἐν τῇ γῇ κρύψας, ἀλ-

ὑπ’ ἀριθμὸν 231, 243, 248, 254, 285]]]. Γενικῶς γιὰ τὰ εἰς τύπον ἐρωταποκρίσεων συντεταγμένα θεωρητικὰ κείμενα τῆς ψαλτικῆς τέχνης πρβλ. καὶ Ἀντωνίου Ε. Ἀλυγιζάη, ‘Η δικταιχία στὴν ἐλληνικὴ λειτουργικὴ ὑμιογραφία, Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 140-145.

2. “Ολες οι ἐν συνεχείᾳ παραπομπὲς ἐπὶ τοῦ ἔξεταζομένου ἐδῶ θεωρητικοῦ ἐγχειριδίου γίνονται στὴν τελευταίᾳ κριτικὴ ἔκδοση αὐτοῦ (ἡ δοπία σχολιάζεται εἰδικώτερα κατωτέρω), ἥτοι κατ’ ἀκριβειαν: *Union Académique Internationale//Monumenta Musicae Byzantinae //A Carsten Höeg Condita//Corpus Scriptorum de re Musica//Vol. IV//Anonymous//questions and answers on//the interval signs//edited by//Bjarne Schartau//Verlag der//Österreichischen Akademie der Wissenschaften//Wien 1998* [στὸ ἔξης: Ἀκρίβεια], σ. 40, στ. 2-21.

λὰ μᾶλλον ἀκούσης παρὰ τοῦ φοβεροῦ κριτοῦ· 'εῦ, δοῦλε ἄγαθὲ καὶ πιστέ, ἐπὶ δὲ λίγα ἡς πιστός, ἐπὶ πολλῶν σὲ καταστήσω· εἰσελθε εἰς τὴν χαρὰν τοῦ χυρίου σου'³. 'Η ἀπόκριση τοῦ διδάσκαλου διαμορφώνεται ἀναλόγως: «Καὶ ὁ διδάσκαλος πρὸς τὸν μαθητήν· ἐπειδή, ἀδελφέ, διψῆς μαθεῖν, ἀκουσον νουνεχῶς, καὶ διδάξω σε περὶ τούτων, εἴ τι ὁ Θεὸς ἀποκαλύψει μοι»⁴.

Στὸ παρὸν μελέτημα ἀποπειρώμεθα, ἀκριβῶς, εἰδικώτερη ἀναφορὰ στὴν ἐπισημανθεῖτα ἰδιοτυπία τῆς ἐν λόγῳ θεωρητικῆς σύγγραφης, διὰ μιᾶς —ἐκ τοῦ ὑποτίτλου ήδη ὑπεσχημένης— «θεολογικῆς» ἀναγνώσεως τοῦ ὅλου κειμένου· τὰ χυριώτερα «έρωτήματα» ποὺ «ὑποβάλλουμε» στὸν ἀδηλο, δυστυχῶς, συντάκτη τοῦ ἐγχειριδίου τῆς Ἀκριβείας κατατείνουν σὲ ἐρμηνευτικὴ ἀνίχνευση τῆς διαπιστούμένης διαρκοῦς «σχοινοβασίας» του μεταξὺ θεολογίας καὶ μουσικολογίας ἡ, ἀκριβέστερα, μεταξὺ τύπου καὶ οὐσίας, ἐπιφάσεως καὶ ἀληθείας, συμβόλου καὶ ὄντως νοούμενου· ἀποσκοποῦν, ἐν καταχαλεῖδι, σὲ λειτουργικὴ αἵτιολόγηση τῆς «θεολογικῆς διαστάσεως» ἐνὸς θεωρητικοῦ ἐγχειριδίου τῆς ψαλτικῆς τέχνης.

β'. Ἡ παράδοση τοῦ κειμένου

Τὸ ὑπὸ ἔξεταση σύγγραμμα μᾶς εἶναι γνωστὸ ἀπὸ πολὺ παλαιά, μέσω δύο χυρίως πηγῶν· ἥτοι, γενικῶν καταλόγων χειρογράφων καὶ εἰδικῶν μουσικολο-

3. Ἀκριβεία, σ. 40, στ. 1-2, 18, 22-26. 'Ο φερόμενος ἐδῶ μαθητὴς καὶ παρακατιών ὑπενθυμίζει πρὸς τὸν διδάσκαλό του τὴν ἵδια ἀγιογραφικὴ παραβολή: «Καὶ ὁ μαθητὴς· ὅσα ἔλεγες, διδάσκαλε, δεκτά εἰσι καὶ τεχνικά, καὶ οὐκ ἔκρυψας τὸ τάλαντον, ἀλλὰ πλεονάζων ἐδιδασκές με ὡς πρέπει...» ('Ἀκριβεία, σ. 86, στ. 473-474).

4. Ἀκριβεία, σ. 40, στ. 26-27. Νὰ σημειωθεῖ δὲ ἡ ἀνωτέρω, ἀρκτικὴ τῆς Ἀκριβείας, στιχομούλια μαθητοῦ-διδάσκαλου ἀπαντᾶ ἐπίσης, ἐλαφρῶς παρηλλαγμένη, ἐμβολίμως ἐνὸς ἀνεπιγράφου θεωρητικοῦ κειμένου, τὸ δοποῖο ἐκ τοῦ κώδικος Valic. Gr. 872 (τοῦ ιδ' αἰῶνος) δημοσιεύει δὲ Ιερομόναχος Lorenzo Tardo, *L'Antica metallurgia bizantina nell'interpretazione della scuola monastica di Grottaferrata*, Grottaferrata MCMXXXVIII [= 1938], p. 168· καταχωρίζουμε ἐδῶ (διορθώνοντας σιωπηρῶς δρισμένα γραμματικὰ ἀβλεπτήματα τῆς ἐκδόσεως Tardo) τὴ σχετικὴ περικοπὴ πρὸς ἄμεση σύγκριση: «Παρακαλῶ, διὰ τὸν Κύριον, ἔξειπεν μοι καὶ ἐρμηνεῦσαι ποῖοι εἰσιν οἱ τόνοι καὶ ποῖα τὰ πνεύματα καὶ ποῖα τὰ μέλη. Καὶ ἀκριβῶς ἐν καθ' ἐν πολλαπλασιάσας ἀπὸ τοῦ δοθέντος σοι τάλαντος, ἵνα μὴ κατακριθῆσι, ὡς δὲ τὸ ἀργύριον κρύψας, ἀλλ' ἵνα μᾶλλον ἀκούσῃς ἀπὸ τοῦ δικαίου κριτοῦ· 'εῦ, ἄγαθὲ δοῦλε, ἐπὶ δὲ λίγα ἡς πιστός, ἐπὶ πολλῶν σὲ καταστήσω· εἰσελθε εἰς τὴν χαρὰν τοῦ Κυρίου σου'· ἵνα δὲ σοι κάγὼ παρέξω, χάριν δύναμιν, λέγω δὲ τὰ τρία τὰ μενούτζηκα. Νῦν ἐπειδή, ἀδελφέ, διψῆς μαθεῖν, ἀκουσόν μου νουνεχῶς καὶ διδάξω σοι εἴ τι ὁ Θεὸς ἀποκαλύψει τὴν δύναμιν μικράν, εἰ λέγω ταῦτα, ἵνα μὴ λύπην σοι προξενήσω· καὶ ταύτην λαμβάνω». 'Επὶ τοῦ παρόντος, δὲ περαιτέρω σχολιασμὸς τοῦ ἐν λόγῳ φαινομένου ἐκφεύγει τῶν δρίων τῆς παρούσης μελέτης· ἡ ἐπιλεκτικὴ, πάντως, προσφυγὴ τοῦ ἀδήλου συντάκτου τῆς Ἀκριβείας σὲ προʊφιστάμενες δόμοις εἰς θεωρητικές πραγματείες, μὲ συνέπεια ἐπουσιώδεις ἡ οὐσιαστικώτερες ἐξ αὐτῶν ἐπιφροές, ἀποτελεῖ, ἀνχμφιβόλως, μιὰν πρώτη, εὐλόγως διατυπουμένη, εἰκασία.

γικῶν ἀρθρῶν καὶ μελετῶν. ’Εξ ὅσων, τούλαχιστον, γνωρίζουμε, πρῶτος χρονολογικῶς ἐπεσήμανε τὴν ὑπαρξή του, κατὰ τὸ ἔτος 1891, ὁ Ἀθανάσιος Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, ὅταν, κατὰ τὴν περιγραφὴ τοῦ ὑπ’ ἀριθμὸν 332 κώδικος τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης ‘Ιεροσολύμων, δημοσίευσε τὴν ἐπιγραφὴν καὶ τὴν ἀρχὴν τοῦ (ἀνθολογούμενου στὸν ἐν λόγῳ κώδικα) θεωρητικοῦ ἐγχειριδίου⁵. “Ἐνα γρόνιο ἀργότερα οἱ Ἰωάννης καὶ Ἀλκιβιάδης Σακκελίων γνωστοποίησαν τὴν ἀνθολόγησην τοῦ ἴδιου κειμένου καὶ στοὺς ὑπ’ ἀριθμὸν 965 καὶ 968 κώδικες τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, μὲν μνείᾳ, ἐπίσης, τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ἐγχειριδίου⁶. Ὁμοίως, κατὰ τὸ ἔτος 1895, ὁ Σπυρίδων Λάμπρος, περιγράφοντας τὸν ἀγιορειτικὸν κώδικα Κουτλουμουσίου 461, ἐπεσήμανε, μὲ ἀναγραφὴ τοῦ τίτλου τοῦ ὑπὸ ἔξεταση κειμένου, τὴν καταχώρισή του στὸ μνημονευθὲν χειρόγραφο⁷. Βάσει τῆς ὀντοτέρω, ἕως τοῦ ἔτους 1895 γνωστῆς, χειρόγραφης παραδόσεως τῆς ἐν λόγῳ θεωρητικῆς συγγραφῆς (ἥτοι, κώδικες Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης ‘Ιεροσολύμων 322, ΕΒΕ 965, ΕΒΕ 968 καὶ Κουτλουμουσίου 461) ὁ Ἀθανάσιος Παπαδόπουλος-Κεραμεὺς ἔκαμε ἐκ νέου λόγο περὶ αὐτῆς, μὲ μνείᾳ, πάλι, τῆς ἐπιγραφῆς καὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ κειμένου, σὲ σχετικό (κατὰ τὸ ἔτος 1899 χρονολογούμενο) δημοσίευμά του⁸. Ταυτοχρόνως, ὁ Jean-Baptiste Thibaut, συμπληρώνοντας τὸ ἀνωτέρω δημοσίευμα τοῦ Κεραμέως, προσέθεσε

5. Βλ. Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, ‘Ιεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, ἥτοι κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ ἀγιωτάτου ἀποστολικοῦ τε καὶ καθολικοῦ δρθοδόξου πατριαρχικοῦ θρόνου τῶν Ιεροσολύμων καὶ πάσης Παλαιστίνης ἀποκειμένων ἐλληνικῶν κωδίκων [...], τόμος πρῶτος, Πετρούπολις 1891 [= Bruxelles 1963], σ. 376 [: «'Αδήλου ἀκρίβεια κατ' ἐρώτησιν καὶ ἀπόκρισιν τῶν τόνων τῆς παπαδικῆς τέχνης'. / Ἀρχ. Ἡρώτησέ τις τὸν διδάσκαλον αὐτοῦ· δέομαί σου διδάσκαλε διὰ τὸν Κύριον ἐξειπεῖν μοι καὶ ἐρμηνεῦσαι τὰ σημάδια'»].

6. Βλ. Ἰωάννου καὶ Ἀλκιβιάδου Ι. Σακκελίωνος, Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, ἐν Ἀθήναις 1892, σ. 174 [: «'Ακρίβεια κατ' ἐρώτησιν καὶ ἀπόκρισιν τῶν τόνων τῆς παπαδικῆς τέχνης» (γιὰ τὸν κώδικα ΕΒΕ 965) καὶ «'Ακρίβεια καὶ διδασκαλία τῆς μουσικῆς τέχνης κατ' ἐρωταπόκρισιν τῶν τόνων καὶ σημαδίων καὶ φωνῶν τῆς παπαδικῆς τέχνης» (γιὰ τὸν κώδικα ΕΒΕ 968)].

7. Βλ. Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου, Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἀγίου Ορούς ἐλληνικῶν κωδίκων, τόμος πρῶτος, ἐν Κανταβριγίᾳ τῆς Ἀγγλίας 1895, σ. 318 [: «'Ακρίβεια κατ' ἐρώτησιν καὶ ἀπόκρισιν τῶν τόνων τῆς παπαδικῆς τέχνης ὑπερθαύμαστος»]. Δυστυχῶς, κατὰ τὸ ἔτος 1977, δταν διαθηγητὴς Γρηγόριος Θ. Στάθης καταλογογράφησε τὰ μουσικὰ χειρόγραφα τῆς Ιερᾶς Μονῆς Κουτλουμουσίου, δὲ ὡς ἄνω κῶδιξ δὲν ἀνευρέθη στὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς· βλ. σχετικῶς Γρ. Θ. Στάθη, Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς — Ἀγίου Ορος. Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων κωδίκων βυζαντινῆς μουσικῆς τῶν ἀποκειμένων ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τῶν Ιερῶν Μονῶν καὶ Σκητῶν τοῦ Ἀγίου Ορούς, τόμος Γ', Αθῆναι 1993, σσ. 213 καὶ 369.

8. Βλ. Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς ἐγχειρίδια», *Byzantinische Zeitschrift* VIII (1899), σ. 115, λῆμμα 12 [διόπου μεταφέρονται ἀκριβῶς οἱ παρατεθεῖσες ἥδη ἀνωτέρω (στὶς ὑποσημ. 5, 6, 7) ἐπιγραφές (καὶ ἡ ἀρχὴ) τῆς ἐν λόγῳ θεωρητικῆς συγγραφῆς].

στή χειρόγραφη παράδοση τῆς συγκεκριμένης θεωρητικῆς συγγραφῆς καὶ τὸν ὑπὸ ἀριθμὸν 811 κώδικα τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου⁹. Βεβαίως, τὸν τελευταῖον κώδικα περιέγραψε ἀργότερα ὁ μνημονεύθεις Ἀθανάσιος Παπαδόπουλος-Κεραμεὺς στὸν κατὰ τὸ ἔτος 1915 κυκλοφορηθέντα σχετικὸν κατάλογό του (τὸ χειρόγραφο παρουσιάζεται ἐκεῖ ὑπὸ τὸν ἀριθμὸν 890), δπου μνημονεύεται ὄμοίως ἡ ἐπιγραφὴ καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ συγκεκριμένου θεωρητικοῦ ἐγχειριδίου¹⁰.

Στὴ διεθνῆ μουσικολογικὴ βιβλιογραφίᾳ ἡ συγκεκριμένη θεωρητικὴ συγγραφὴ κατέστη κυρίως γνωστὴ ἀπὸ τὴν (ἀόριστη ἐν πολλοῖς καὶ πάντως ἀνευ ἀναφορᾶς τοῦ τίτλου τῆς συγγραφῆς) μνείᾳ πολυαριθμων ἢ εὐαριθμων, κατὰ περίπτωση, περικοπῶν αὐτῆς πρωτίστως σὲ σχετικὰ μελετήματα τοῦ J. - B. Thibaut¹¹, ἢ καὶ δευτερεύοντως τοῦ J. - B. Rebours¹², ἐκ τῶν ὄποιων ἀρύνονται

9. Βλ. J. - B. Thibaut, «Les traités de musique byzantine. Complément à l'article de M. Papadopoulos-Kerameus: Βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς ἐγχειρίδια», *Byzantinische Zeitschrift* VIII (1899), σ. 479 (ὅπου καὶ πάλι ἀπαντᾶ μνεία τῆς ἐπιγραφῆς καὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ κειμένου [: «Son titre est: 'Αχρίβεια κατ' ἐρώτησιν καὶ ἀπόκρισιν τῶν τόνων τῆς παπαδικῆς τέχνης. Il commence ainsi: "Ηρώτησέ τις μαθητής τὸν διδάσκαλον αὐτοῦ' etc»]). Τὴν ἵδια ἀκριβῶς πληροφορία ἐπαναλαμβάνει ὁ μνημονεύθεις μελετῆς στὸ βιβλίο του *Origine byzantine de la notation neumatique de l'Église latine*, Paris 1907, pp. 44-45.

10. Βλ. 'Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, 'Ιεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, ἡτοι κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ ἀγιωτάτου ἀποστολικοῦ τε καὶ καθολικοῦ ὁρθοδόξου πατριαρχικοῦ θρόνου τῶν 'Ιεροσολύμων καὶ πάσης Παλαιστίνης ἀποκειμένων ἐλληνικῶν κωδίκων [...], τέμος πέμπτος, Πετρούπολις 1915 [= Bruxelles 1963], σ. 321 [: «'Αχρίβεια κατ' ἐρώτησιν καὶ ἀπόκρισιν τῶν τόνων τῆς παπαδικῆς τέχνης'. / Ἀρχ. "Ηρώτησέ τις μαθητής τὸν διδάσκαλον'»].

11. Ελναι ἐν γένει γνωστὸ διτὶ ὁ J. - B. Thibaut ἀξιοποίησε τὰ καταχωρισμένα στὸν κώδικα ΕΒΕ-ΜΠΤ 811 θεωρητικὰ ἐγχειρίδια τῆς ψαλτικῆς τέχνης (εἴτε χρησιμοποιώντας ἐπὶ μέρους περικοπὲς αὐτῶν εἴτε δημοσιεύοντας ἐκτενέστερα τμήματα αὐτῶν) σὲ μιὰ σειρὰ δμοιειδῶν μελετημάτων του, ἡ λεπτομερῆς ἀπαριθμηση τῶν ὄποιων παρέλκει ἐδῶ ἐπισηματούμοις, εἰδικῶτερα, διτὶ ἀποσπάσματα τῆς 'Αχριβείας ἐντοπίζονται σὲ δύο δμότιτλα ἀρθρα τοῦ ἰδίου, δημοσιεύμένα στὸν τρίτο καὶ ἔκτο, ἀντιστοίχως, τόμο τῆς ἐπετηρίδος *Izvestija Russkago Archeologiceskago Instituta v Konstantinopole* [κατὰ «μεταγραφὴ λατινιστὶ» τοῦ ρωσσιστὸν πρωτοτύπου τίτλου], ὡς ἀκολούθως:

Στὸ πρῶτο ἀρθρο, «Etude de musique byzantine. La notation de st. Jean Damascène ou Hagiolithe», *Izvestija Russkago Archeologiceskago Instituta v Konstantinopole* III (1898), pp. 138-179, ἡ ὑπὸ ἐξέταση θεωρητικὴ συγγραφὴ μνημονεύεται ὡς «*Anonyme E'* καὶ χρησιμοποιεῖται εὐρύτατα κατὰ διττὴ ταχτική· στὸ κυρίως κείμενο τῆς μελέτης (εἰδικῶτερα δὲ στὶς ἐνότητες IV-VII [σσ. 147-174], δπου ἐξετάζονται τὰ φωνητικὰ καὶ τὰ ἄφωνα σημάδια τῆς βυζαντινῆς σημειογραφίας) δ συγγραφεύς τεκμηριώνει τὶς θεωρητικὲς παρατηρήσεις τοῦ ἐκτὸς τῶν ἄλλων καὶ μέσω διαφόρων ἀποσπασμάτων τῆς 'Αχριβείας, τὰ δποῖα, βεβαίως, παραθέτει σὲ γαλλικὴ μετάφραση, στὶς δὲ ὑποσελίδιες σημειώσεις καταχωρίζει ἐλληνιστὶ αὐτούσιες περικοπὲς τῆς ἰδίας θεωρητικῆς συγγραφῆς. [Σημειωτέον διτὶ σὲ ἀμεση ἐξάρτηση πρὸς τὶς πηγὲς τοῦ παρόντος ἀρθρου φαίνεται νὰ τελοῦν καὶ τὰ δμοιειδῆ —περὶ τῶν φωνητικῶν καὶ ἄφωνων σημαδίων τῆς ψαλτικῆς τέχνης— σχόλια, τὰ δποῖα

δ' ίδιος συγγραφεὺς διεπύπωσε ἀργότερα στὸ τρίτο καὶ τέταρτο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου του· *Origine byzantine de la notation neumatique de l'Église latine*, *ibid.*, pp. 33-81, ὅπου σὲ ἐπὶ μέρους ὑποσελίδεις σημειώσεις μνημονεύονται οἱ ίδιες σχεδόν, κατὰ τι μάλιστα διευρυμένες, περικοπὲς τῆς Ἀκριβείας. (¹Ἀκριβῶς αὐτὴ τὴν παράθεση ἐκτενῶν ἀποσπασμάτων τοῦ «*Ανωτύμου Εἰ*» στὸ τελευταῖο βιβλίο ἐπεσήμανε καὶ ὁ Christian Hannick, «Die lehr-schriften zur byzantinischen kirchenmusik», εἰς: Herbert Hunger, *Die hochsprachliche prosanc litteratur der byzantiner*, zweiter band [...], München 1978, p. 211, note 97 [καὶ σὲ Ἑλληνικὴ ἐκδοχὴ (κατὰ μετάφραση Δημητρίου Γιάννου)· «Τὰ διδακτικὰ συγγράμματα τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς», εἰς: Herbert Hunger, *Βυζαντινὴ λογοτεχνία. II λόγια κοσμικὴ γραμματεῖα τῶν βυζαντινῶν, τόμος Γ'* [...], Ἀθῆνα 1994, σ. 424, ὑποσημ. 101]]). Λεπτολογοῦντες, παραχθέτουμε ἐν συνεχείᾳ τις χρησιμοποιούμενες περικοπὲς τῆς Ἀκριβείας [²ἡ κυρίως παραπομπὴ ἀναφέρεται στὸ μνημονεύθεν ἄρθρο, ἐνῶ ταυτογράμματα — γιὰ τὶς περιπτώσεις συμπτώσεως καὶ πρὸς ἀποφυγὴν ἐπαναλήψεως τῶν ίδίων ἀποσπασμάτων τῆς Ἀκριβείας — σημειώνομε ἐντὸς ἀγκυλῶν καὶ μία δευτερεύουσα ἀντίστοιχη παραπομπὴ στὸ ἐπισημανθέν βιβλίο· σὲ ὅλα τὰ ἔφ' ἔξης μεταφρέπομενα ἐδῶ ἀποσπάσματα τῆς Ἀκριβείας, διορθώνομε σιωπηρῶς μόνον τὰ προφορῆς τυπογραφικὰ ἀβλεπτήματα ἡ ὄρισμένα ἔξι φθιλμάτων ὀρθογραφικὰ καὶ συντακτικά λάθη (συγγραστά, ἵσως, γιὰ ξενόγλωσσες μελέτες), διατηρῶντας κατὰ τὰ λοιπὰ τὴν στέξη καὶ τὴν ὅλη μορφὴ τῶν ἑκάστοτε πρωτοτύπων κειμένων]: p. 152, note 1 [= p. 47, note 3] (: «Ο Θεὸς πρότερον ἐποίησε τὸ σῶμα τοῦ Ἀδάμ ἐκ τῆς γῆς ὅστε τὸ πνεῦμα αὐτοῦ εἰς τὸ σῶμα οὔτως οὖν καὶ ὁ ποιήσας τὰ σημάδια, πρότερον ἐποίησε τὰ σώματα, ὅστε τὸ πνεῦμα ὑπὸ τοῦ σώματος» [= 'Ἀκριβεία, σ. 82-84, στ. 443-447]), p. 153, notes 2, 3 (: «... τὰ δύο κεντήματα ἔξι τῆς τάξεως ἔστι τῶν φωνήντων σημαδίων, πῶς δέ; διότι πνεῦμα οὐκ ἔστιν, οὔτε σῶμα, τὸ μὲν γάρ πνεῦμα ὑποτάσσεται, τὸ δὲ σῶμα ὑποτάσσεται, ταῦτα δὲ τὰ δύο κεντήματα, οὔτε ὑποτάσσουσιν, οὔτε ὑποτάσσονται» [= 'Ἀκριβεία, σ. 74, στ. 318-321]· «Τὰ δὲ ἡμίφωνά εἰσι ταῦτα, τὸ τζάκισμα, τὸ παρακάλεσμα καὶ ἡ παρακλητικὴ» [= 'Ἀκριβεία, σ. 68, στ. 244-245]), p. 160, note 1 [= p. 60, note 1] (: «Ἄμα γάρ τῷ ἀνοῖξαι τὸ στόμα πρὸς τὸ ψάλτειν μέλος, ἡ στιγμὴν, ἡ εἰρμόν, ἐκεῖνον ἔστιν τὸ ἴσον. ἦγουν ἀρχὴ ἔστι πάντων τῶν ἡχημάτων. δμοίως δέ ἔστι καὶ εἰς τὸ τέλος, διότι πάντα τὰ στιγμὴν μετὰ ἴσου τελειοῦνται» [= 'Ἀκριβεία, σ. 64, στ. 187-189]), p. 161, note 1 [= p. 61, note 1] (: «Ἐχει δὲ τὴν δύναμιν ταύτην, διότι ἀρχαντὶ τὰ φωνήντα, ἦγουν τὴν δέξιαν, τὴν πεταστήν, καὶ τὸ κούφισμα, καὶ κεῖται ἐπάνω τῶν φωνήντων καὶ τῶν ἀφώνων, ὡς βασιλεὺς πάντων τῶν σημαδίων» [= 'Ἀκριβεία, σ. 42, στ. 47-50]), p. 162, notes 1, 2, 3 [= p. 61, note 5 καὶ p. 52, note 1, γιὰ τὴν δεύτερη καὶ τρίτη περικοπή] (: «Η δὲ δέξια θρασύτερόν ἔστι σημάδιον, ἐπάνω γάρ κρούει τὴν φωνὴν καὶ καταβαίνει χωρὶς ἀργεῖας ὑποκάτω» [= 'Ἀκριβεία, σ. 52, στ. 107-108])· «Οταν ἔχῃ ἡ δέξια δπίσω αὐτῆς ἀργεῖαν, εἴτε διπλῆν, εἴτε δύο ἀποστρόφους, τότε γίνεται ἡ φωνὴ τῆς δέξιας ἐλαφροτέρα, καὶ οὐχὶ δύστέρα, καὶ διὰ τοῦτο γίνεται ἔμπροσθεν αὐτῆς ἴσασμός» [= 'Ἀκριβεία, σ. 54, στ. 120-123]: «Καὶ δέ λέγων, διότι τὸ κούφισμα ἡμίφωνόν ἔστι σφάλλεται καὶ οὐ νοεῖ τί λέγει, ἀλλὰ τελείαν μὲν φωνὴν ἔχει ἐλαφροτέραν δὲ τῆς πεταστῆς, ὥσπερ καὶ τὸ δλίγον ἐλαφροτέραν τῆς δέξιας» [= 'Ἀκριβεία, σ. 68, στ. 242-244])· «Τὸ κούφισμα πεταστὴ ἡν, καὶ ἔθηκεν δὲ ποιητὴς ἐν τοῖς ἔμπροσθεν αὐτῆς συνημμένον αὐτῇ κάππα στοιχεῖον, καὶ δῆλον ὅτι κουφίζεται καὶ κατὰ τὴν φωνὴν καὶ κατὰ τὴν χειρονομίαν, καὶ διὰ τοῦτο λέγεται κούφισμα» [= 'Ἀκριβεία, σ. 68, στ. 232-234]), p. 164, note 2 [= p. 52, note 4] (: «οἱ δὲ δύο ἀπόστροφοι, εἰ καὶ μία ὑπόστασις ἔγενετο, ἀλλ' ἔχουσι καὶ φωνὴν καὶ ἀργεῖαν, καὶ χειρονομίαν» [= 'Ἀκριβεία, σ. 102, στ. 709-710]), pp. 164-165, note 1 (: «Ο λόγος καὶ ἡ ἐρμηνεία τῆς ὑπορροῆς, δμοίδις ἔστι τῇ τῶν δύο κεντημάτων, διότι γάρ ἐτέλεσεν δὲ τεχνίτης

τὰς ἀνιούσας φωνάς τότε ἐποίησε τὰ δύο κεντήματα, οὗτως οὖν μετὰ [τὸ] τελέσαι καὶ τὰς κατιούσας φωνάς ἐποίησε τὴν ὑπορροήν, ἔκεīνη μὲν οὖν διὰ σάλευμα ἐγένοντο ἐν τῇ ἀναβάσει, αὐτῇ δὲ ἵνα ἔτη, ἥγουν τρέχῃ ἐν τῇ καταβάσει, καὶ ὡσπερ εἴπομεν ὅτι τὰ δύο κεντήματα σημάδιόν εἰσιν, οὔτε πνεῦμα οὔτε σῶμα, ἥγουν οὔτε ὑποτάσσον, οὔτε ὑποτασσόμενον, ὡσαύτως καὶ ἡ ὑπορροή, οὔτε ὑποτάσσει οὔτε ὑποτάσσεται, εἰ μὴ μόνον ἐν τῷ σείσματι καλύπτονται αἱ δύο φωναὶ αὐτῆς τουτέστιν ἐμποδίζονται» [= 'Ακρίβεια, σσ. 122-124, στ. 893-901]), p. 165, notes 1, 2 [= p. 53, note 3, γιὰ τμῆμα (έως «φωνῶν») τῆς δευτέρας περικοπῆς] (: «τὸ δὲ ἐλαφρὸν ἀντὶ τοῦ κεντήματος, διὰ καὶ αὐτὸν πνεῦμα λέγεται, διὰ ὑποτάσσει τὸν ἀπόστροφον, δὲ τίθεται ἐμπροσθεν αὐτοῦ, δὲ δὲ ἐπάνω, τότε ἔχει δὲ μὲν ἀπόστροφος τὴν ἑαυτοῦ φωνήν, ἥτοι μίαν, τὸ δὲ ἐλαφρὸν τὰς οἰκείας δύο» [= 'Ακρίβεια, σ. 88, στ. 494-497]. «ώς προείπομεν τοίνυν, περὶ τῆς ὑψηλῆς, διὰ πέρας ἐστὶ τῶν ἀνιούσῶν φωνῶν, οὕτω φαμέν καὶ περὶ τῆς χαμηλῆς, διὰ τέλος ἐστὶ τῶν κατιούσῶν φωνῶν, τουτέστιν οὐκ ἔχομεν ἔτερον σημάδιον ἰδιον περιέχον πέντε φωνάς, ἀλλ' δὲ γρήζεις πέντε φωνάς, θέτε τὸν ἀπόστροφον καὶ ἐπάνω τὴν χαμηλὴν καὶ ίδού ἔχεις τὰς πέντε, εἰ δὲ θέλεις εἴδ. εἰλ.» [= 'Ακρίβεια, σ. 96, στ. 633-637]), p. 166, note 1 [= p. 58, note 2] (: «Οτι τῶν σημαδίων ἕκαστον ἔχει ίδιοτητά τινα, ἀλλο μὲν ἔχει [φωνὴν] χωρὶς ἀργείας, οἷον τὸ δλίγον, ἡ δξεῖα, ἡ πεταστή, καὶ τὸ κούφισμα, ἔτερον δὲ ἔχει ἀργείαν χωρὶς φωνῆς, οἷον ἡ διπλῆ καὶ τὸ κράτημα, ἀλλο δὲ οὔτε φωνὴν ἔχει οὔτε ἀργείαν εἰ μὴ μόνον χειρονομίαν, οἷον ἡ βαρεῖα, τὸ πλασμα, τὸ ἀντικένωμα, τὸ κύλισμα, τὸ ἔγρον κλάσμα, τὸ ψηφιστόν, τὸ τρομικόν, τὸ ἐκστρεπτόν, τὸ σύναγμα, καὶ τὸ ἀπόδερμα, πάντα ταῦτα ἄφωνά εἰσι, καὶ χειρονομίαν μὲν ἔχουσι, χρήζουσι δὲ καὶ φωνῶν ἀνιούσῶν καὶ κατιούσῶν» [= 'Ακρίβεια, σ. 102, στ. 702-709]), p. 167, note 2 (: «Οτε γάρ κεῖται τὸ τέλιοισμα ἐπάνω τῆς δξείας, γίνεται ἡ δξεῖα στερεωτέρα τῆς ἀλλης δξείας τῆς ἀνευ τεκαίσματος, οὕτω οὖν καὶ τὸ παρακάλεσμα διδωσι τοῖς ισοις τοῖς κειμένοις ἐπάνω αὐτοῦ, δύναμιν εἰς τὸ μέλος, καὶ φαίνονται ὡς φωνήνετα, ὡσαύτως καὶ ἡ παρακλητική, ἥγουν παρακλαίει, ποιεῖ μικρὰν ἀργείαν, καὶ τὸ μέλος οἷονε παρακλητὸν τινα καὶ ίκεσίαν ἔμφασιν. καὶ διὰ τῆς παρακλήσεως ταπεινὸν καθίσταται ὡς ἡμίφωνον» [= 'Ακρίβεια, σ. 68-70, στ. 246-252]), p. 168, note 5 (: «Ἡρμήνευσά σου πάλιν διὰ ποίαν αἰτίαν ἐγένετο ἄφωνον, τὸ δὲ πῶς σαλεύει καὶ οὐκ ἔχει φωνήν, μὴ θαύμαζε, ίδού γάρ τὸ γοργόν, ἄφωνόν ἐστι, καὶ σαλεύει τὸ τρομικόν, καὶ τὸ πελαστὸν καὶ πάσας τὰς ἀνιούσας καὶ κατιούσας φωνάς διόπου τίθεται καὶ διὰ τοῦτο λέγεται γοργόν» [= 'Ακρίβεια, σ. 136, στ. 1034-1038]), p. 169, note 3 (: «Καὶ πάντοτε ἔχει τὰς ἀνιούσας φωνάς καὶ τὰς κατιούσας, τὸ δὲ ἀντικένωμα δμοιον τούτῳ ἐστί» [= 'Ακρίβεια, σ. 116, στ. 855-856]), p. 171, notes 1, 2 [= p. 61, notes 3, 4] (: «Ως προείπομεν διὰ τὸ δλίγον ἐκ τοῦ ίσου ἐγένετο ὡσπερ καὶ τὸ ίσον δταν τίθεται μόνον χωρὶς διπλῆς ἡ κρατήματος οὐχ εύρισκεται ὁ ἀπόστροφος ἐμπροσθεν αὐτοῦ, ἀλλὰ ἀνάβασις, ἡ ἔτερα ίσα» [= 'Ακρίβεια, σ. 48, στ. 90-93]. «Ἐχει δὲ πάλιν τὸ δλίγον χάρισμα πλέον τῆς δξείας καὶ τῆς πεταστῆς, διὰ τίθεται καὶ εἰς δλα τὰ ἄφωνα, ἥγουν τὰ τῆς χειρονομίας καὶ οὐχ εύρισκομεν δξεῖαν, ἡ πεταστήν εἰς κράτημα, οὔτε [εἰς] βαρεῖαν, οὔτε εἰς πλασμα, οὔτε εἰς ἀντικένωμα, οὔτε εἰς ἀπόδερμα, εἰ μὴ τὰ τρία ταῦτα, τὸ ίσον, τὸ δλίγον καὶ τὸν ἀπόστροφον» [= 'Ακρίβεια, σ. 64, στ. 178-182]), p. 172, notes 1, 4 [= p. 62, notes 2, 4] (: «Οὐχ εύρισκομεν πολλὰς πεταστὰς εἰς μίαν [συλλαβὴν] δισπερ τὸ δλίγον, ἀλλὰ μίαν] μόνην, εύρισκεται δὲ πεταστὴ ἐμπροσθεν ἀλλης πεταστῆς εἰς δύο συλλαβὰς ἀλλὰ ἡ μία ἀνιοῦσα, ἡ δὲ ἀλλη κατιοῦσα, χρήζει δὲ πρώτη ἀργείαν δόπισα αὐτῆς, ὡς προείπομεν εἰς τὴν δξείαν» [= 'Ακρίβεια, σ. 62, στ. 170-173]. «Ἐνθα διθεται τὸ δλίγον, διθεται καὶ δ ἀπόστροφος, ἥγουν εἰς τὴν διπλῆν, εἰς τὸ κράτημα, εἰς τὴν βαρεῖαν, καὶ εἰς πάντα τὰ σημάδια τῆς χειρονομίας φωνήνετα δὲ καὶ ἄφωνα, δμοιώς καὶ διόπου τίθεται τὸ ίσον ἐκεῖ καὶ δ ἀπόστροφος» [= 'Ακρίβεια, σ. 106, στ. 755-758]), p. 173, notes 2, 3, 4, 5 [= p. 63, notes 1, 2, 3, 4] (: «Εἰ μὴ μόνον τίθεται ἡ παρακλητικὴ ἐπάνω τῆς δξείας διὰ τὸ μέλος» [= 'Ακρίβεια, σ. 112, στ. 826-827]. «Η δὲ βαρεῖα,

διέτι συνάγει τὰς ἀνιούσας καὶ τὰς κατιούσας εἰς μίκην συλλαβήν, ἀλλάσσει καὶ τὴν χειρονομίαν πρὸς τὸ εὐρισκόμενον ἐμπροσθεῖν, ἥγουν βαρεῖα καὶ ἐμπροσθεῖν δξεῖα, βαρεῖα καὶ ἐπάνω δλίγον καὶ τζάκισμα, καὶ ὑποκάτω ἀπόστροφος, καὶ ἐμπροσθεῖν ἔτερος ἀπόστροφος» [= 'Ακρίβεια, σ. 114, στ. 838-842]. «'Ωσαύτως καὶ τὸ τζάκισμα τίθεται εἰς τὴν δξεῖαν ἡ εἰς τὸ δλίγον διὰ τὸ κροῦσμα» [= 'Ακρίβεια, σ. 112, στ. 829-830]. «Τὸ τζάκισμα ἔχει τὸ χάρισμα τοῦτο ὅτι τίθεται εἰς πάντα τὰ σημάδια φωνῆστα τε καὶ ἀφωνα καὶ εἰς τὸ ίσον» [= 'Ακρίβεια, σ. 114, στ. 844-845]). Νὰ προστεθεῖ μόνον ἐδῶ ὅτι στὸ βιβλίον *Origine byzantine de la notation neumatique de l'Église latine, ibid.*, μημονεύονται ἐπιπροσθέτως οἱ ἀκόλουθες πέντε περικοπὲς τῆς 'Ακρίβειας: p. 53, note 2 («Δικαίως εἶπας, διδάσκαλε, ὅτι οἱ δύο αὐλοί, διέτι ἔγενοντο μία ὑπόστασις, μίκην φωνὴν ἔχουσιν· δμως δὲ εἰ καὶ μία ἐστὶν ἀπὸ τῶν δύο, ἀλλ' οὖν τρανωτέρα ἐστὶν ἡ ἐκ τῶν δύο φωνὴ τῆς ἀπὸ τοῦ ἐνός: — Φρονίμως εἶπας κάγω δεῖξω σοι, ὅτι καὶ τὰ δύο κεντήματα, εἰ καὶ μίκην φωνὴν ἔχουσι, καὶ συντομωτέραν τοῦ δλίγον, ἀλλ' οὖν καὶ μείζονα καὶ τιμωτέραν αὐτοῦ, καὶ τῆς πεταστῆς...» [= 'Ακρίβεια, σ. 80, στ. 414-419]), p. 58, note 3 («Νῦν δὲ διαφέρει ἔκαστον πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦ ποιήσαντος τὰ σημάδια. ἡ μὲν παρακλητική, καὶ τὸ τζάκισμα, καὶ τὸ παρακάλεσμα, καὶ τὸ ἀπόδερμα, διὰ τὴν χειρονομίαν καὶ μόνον· ἡ δὲ βαρεῖα καὶ τὸ πίσιμα, καὶ τὸ σεῖσμα, καὶ τὸ ἀντικένωμα, καὶ τὸ ξηρὸν κλάσμα, διὰ δύο τινὰ ἔγενοντο· ἐν μὲν διὰ τὰ ἀλλάγματα τῆς χειρονομίας, ἔτερον δὲ ἵνα συνάξωσιν ἀμφότερα, ἥγουν τὰς ἀνιούσας [φωνὰς] καὶ τὰς κατιούσας συνηγμένως» [= 'Ακρίβεια, σ. 112, στ. 815-820]), p. 60, note 2 («Οὐγύ ύποτάσσει (τὸ ίσον) τὸ δλίγον, ὅτι ταπεινὸν σημάδιόν ἐστιν, ὁ γάρ βασιλεὺς τούς ὑπερηφάνους ύποτάσσει, καὶ οὐχὶ τούς ταπεινούς» [= 'Ακρίβεια, σ. 46, στ. 74-75]), p. 62, note 3 («Διὰ τοῦτο οὐ τιθέασιν οἱ τεχνῖται πολλὰς φωνὰς εἰς τὸ κούφισμα οὐδὲ ἀνιούσας, οὐδὲ κατιούσας» [= 'Ακρίβεια, σ. 86, στ. 465-466]), p. 80, note 2 («οὗτος δὲ (ὑπορροή) τίθεται μετὰ τοῦ πιάσματος διὰ τὸ σάλευμα, ἀποβάλλει καὶ τὸ ὄνομα καὶ τὰς φωνάς, καὶ λέγεται σεῖσμα, διὰ σεῖς τὰ ἀλλα» [= 'Ακρίβεια, σ. 132, στ. 983-984]).

Στὸ δεύτερο ἄρθρο, «Etude de musique byzantine. La notation de Koukouzélès», *Izvestija Russkago Archeologiceskago Instituta v Konstantinopole VI* (1901), pp. 361-396, ἡ χρήση τοῦ ἐγχειριδίου τῆς 'Ακρίβειας [τὸ ὄποιο ἐδῶ δ συγγραφεῖς χαρακτηρίζει παραδόξως ὡς «*Anonyme D*» (βλ. αἰτόθι, σσ. 377, 380, 382, 389])] ἔξιγνιάζεται ὁμοιοτρόπως ἀπὸ τίς ὡς ἀκόλουθως μημονεύομενες περικοπὲς τῆς ἐν λόγῳ θεωρητικῆς συγγραφῆς: p. 367, note 3 («νῦν δὲ διαφέρει ἔκαστον πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦ ποιήσαντος τὰ σημάδια· ἡ μὲν παρακλητική, καὶ τὸ τζάκισμα, καὶ τὸ παρακάλεσμα καὶ τὸ ἀπόδερμα, διὰ τὴν χειρονομίαν καὶ μόνον· ἡ δὲ βαρεῖα, καὶ τὸ πίσιμα, καὶ τὸ σεῖσμα, καὶ τὸ ἀντικένωμα, καὶ τὸ ξηρὸν κλάσμα, διὰ δύο τινὰ ἔγενοντο· ἐν μὲν διὰ τὰ ἀλλάγματα τῆς χειρονομίας, ἔτερον δὲ ἵνα συνάξωσιν ἀμφότερα, ἥγουν τὰς ἀνιούσας [φωνὰς] καὶ τὰς κατιούσας συνημμένως» [= 'Ακρίβεια, σ. 112, στ. 815-820]), p. 377, notes 2, 5 («καὶ τὸ τζάκισμα ἡμίφωνον καὶ κροῦσμα» [= 'Ακρίβεια, σ. 128, στ. 944]. «ομοίως καὶ τὸ παρακάλεσμα μετὰ τοῦ τζάκισματος χειρονομεῖται· ἀμφότερα γάρ ιδιότητα ἔχουσιν εἰς τὴν χειρονομίαν» [= 'Ακρίβεια, σ. 114, στ. 833-834]), p. 381, notes 3, 5 («πάλιν λογίζεται ἡ βαρεῖα ὕσπερ σῶμα τοῦ κεντήματος καὶ τοῦ ἐλαφροῦ» [= 'Ακρίβεια, σ. 72, στ. 306-307]. «κρούει [τὸ δλίγον] ὑψηλὰ καὶ καταβαίνει, ἀλλ' οὐκ ἔστι μόνον, εἰ μὴ μετὰ ψηφιστοῦ γίνεται τὸ κροῦσμα» [= 'Ακρίβεια, σ. 48, στ. 82-83]), p. 389, note 3 («οὗτος δὲ καὶ κυλισμαντικένωμα ἐν τῷ ψαλτικῷ εύρισκεται μόνον» [= 'Ακρίβεια, σ. 116, στ. 857-858]).

12. B. J. - B. Rebours, «Quelques manuscrits de musique byzantine», *Revue de l'Orient Chrétien X* (1905), p. 5 (δπου, βάσει τοῦ κώδικος Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης 'Ιεροσολύμων 322, μημονεύονται οἱ ἀκόλουθες δύο περικοπὲς τῆς 'Ακρίβειας: «οἱ δὲ δύο ἀπόστροφοι, εἰ καὶ μία ὑπόστασις ἔγενετο, ἀλλ' ἔχουσι καὶ φωνὴν καὶ ἀργεῖαν καὶ χειρο-

όμοειδή ἀποσπάσματα τῆς Ἀκριβείας (ἄνευ, ὅμοίως, εἰδικωτέρας ἐπισημάνσεως τοῦ τίτλου τοῦ ἐγχειριδίου) καὶ μεταγενέστεροι ἐρευνητές, ὅπως, λόγου χάριν, οἱ Egon Wellesz¹³ καὶ Εὐγένιος Βλαδιμήροβιτς Γκέρτσμαν¹⁴. Ψιλὴ μνεία τοῦ ἐν λόγῳ θεωρητικοῦ ἐγχειριδίου ἀπαντᾶ, ἐπιπροσθέτως, στὴν πολὺ γνωστὴ ἐργασία τοῦ Lorenzo Tardo¹⁵.

Σῆμην ἑλληνικὴ μουσικολογικὴ βιβλιογραφία τὸ ἐγχειρίδιο τῆς Ἀκριβείας ἐγνώριζε καὶ ἐπιλεκτικῶς χρησιμοποίησε ὁ μακαριστὸς διδασκαλος Σίμων Καρᾶς· τὸ ἐπικαλεῖται ξδη ἀπὸ τοῦ ἔτους 1933¹⁶, βάσει τοῦ κώδικος ΕΒΕ 968,

μίαν» [= 'Ακριβεία, σ. 102, στ. 709-710]: «καὶ ἡ διπλῆ πάλιν διὰ τὴν ἀργείαν ἐγένετο, πλὴν δὲ φωνὴν οὐκ ἔχει, δύο γὰρ δξεῖαι συνηγμέναι ἔλαβον ἀργείαν, καὶ [διὰ] τὴν ἀργείαν ἀπώλεσσαν τὴν τιμὴν καὶ τὴν δύναμιν» [= 'Ακριβεία, σσ. 102-104, στ. 711-713]).

13. Στὸ κλασικό, αἵρινης, ἔργο τοῦ Egon Wellesz, *A history of byzantine music and hymnography*, Oxford 1961², μνημονεύονται, εἴτε βάσει τῶν προαναφερθεισῶν μελετῶν τοῦ J. - B. Thibaut, εἴτε ἀπ' εὐθείας ἢ τοῦ κώδικος ΕΒΕ-ΜΠΤ 811, οἱ ἐν συνεχείᾳ ἐπισημαίνομενες περικοπές τῆς Ἀκριβείας: p. 291, note 2 («Ἐχει δὲ πάλιν τὸ ὄλιγον ὥλο γάρισμα πλέον τῆς δξείας καὶ τῆς πεταστῆς, ὅτι τίθεται καὶ εἰς ὅλα τὰ ἄφωνα, ἥγουν τὰ τῆς χειρονομίας καὶ οὐχύ εὐρίσκομεν δξείαν, ἡ πεταστὴν εἰς κράτημα, οὔτε εἰς βαρεῖαν, οὔτε εἰς πλασμα, οὔτε εἰς ἀντικένωμα, οὔτε εἰς ἀπόδερμα, εἰ μὴ τὰ τρία ταῦτα, τὸ ἵσον, τὸ ὄλιγον καὶ τὸν ἀπόστροφον» [= 'Ακριβεία, σ. 64, στ. 178-182]), p. 292 («ἡ δὲ δξεῖα θρασύτερόν ἐστι σημάδιον, ἐπάνω γὰρ κρούει τὴν φωνὴν καὶ καταβαίνει χωρὶς ἀργείας ὑποκάτω» [= 'Ακριβεία, σ. 52, στ. 107-108]), p. 293, notes 1, 4 («κατὰ τὴν φωνὴν καὶ κατὰ τὴν χειρονομίαν» [= 'Ακριβεία, σ. 68, στ. 233-234]): «Καὶ ὁ λέγων, ὅτι τὸ κούφισμα ἡμίφωνόν ἐστι, σράλλεται, καὶ οὐ νοεῖ τι λέγει, ἀλλὰ τελείαν μὲν φωνὴν ἔχει ἐλαφροτέραν δὲ τῆς πεταστῆς, ὥσπερ καὶ τὸ ὄλιγον ἐλαφρότερον τῆς δξείας» [= 'Ακριβεία, σ. 68, στ. 242-244]. «Ἐνθα τίθεται τὸ ὄλιγον, τίθεται καὶ ὁ ἀπόστροφος, ἥγουν εἰς τὴν διπλῆν, εἰς τὸ κράτημα, εἰς τὴν βαρεῖαν, καὶ εἰς πάντα τὰ σημάδια τῆς χειρονομίας φωνήνετά τε καὶ ἄφωνα, ὅμοίως καὶ ὅπου τίθεται τὸ ἵσον, ἐκεῖ καὶ δ ἀπόστροφος» [= 'Ακριβεία, σ. 106, στ. 755-758]), p. 294, note 7 («οἱ δὲ δύο ἀπόστροφοι, εἰ καὶ μία ὑπόστασις ἐγένετο, ἀλλ' ἔχουσι καὶ φωνὴν καὶ ἀργείαν καὶ χειρονομίαν» [= 'Ακριβεία, σ. 102, στ. 709-710]), p. 295 («Οτε γὰρ κείται τὸ τζάκισμα ἐπάνω τῆς δξείας, γίνεται ἡ δξεῖα στερεωτέρα τῆς ἀλληγειδείας τῆς ἀνευ τζακίσματος» [= 'Ακριβεία, σ. 68, στ. 246-247]).

14. Βλ. Εὐγένιος Βλαδιμήροβιτς Γκέρτσμαν, *Tὸ θεωρητικὸν τῆς Πετρουπόλεως, ὅ.π., σ. 74* (δπου —βάσει τῆς ἐπισημανθείσης ἀνωτέρω μελέτης τοῦ J. - B. Thibaut, «Étude du musique byzantin. La notation de st. Jean Damascène ou Hagio-polite»— μνημονεύεται τὸ ἀκόλουθο ἀπόστασμα τῆς Ἀκριβείας: «τὰ δύο κεντήματα σημάδιν εἰσιν, οὔτε πνεῦμα οὔτε σῶμα, ἥγουν οὔτε ὑποτάσσον, οὔτε ὑποτασσόμενον, ὡσαύτως καὶ ἡ ὑπορροή, οὔτε ὑποτάσσει οὔτε ὑποτάσσεται» [= 'Ακριβεία, σσ. 122-124, στ. 897-899]).

15. Βλ. Lorenzo Tardo, *L'Antica metallurgia bizantina [...]*, *ibid.*, p. 207, note 2 (ἐπισήμανση τῆς ἀνθολογήσεως, μὲ μνείᾳ τῆς ἐπιγραφῆς, τῆς Ἀκριβείας στοὺς κώδικες ΕΒΕ 965 καὶ Κουτλουμουσίου 461), p. 250 (ἐπισήμανση τῆς ἀνθολογήσεως, μὲ μνείᾳ τῆς ἐπιγραφῆς, τῆς Ἀκριβείας, στοὺς κώδικες ΕΒΕ 965 καὶ ΕΒΕ 968), p. 256 (δπου ἐπισημαίνεται ἡ ἀνθολογηση, μὲ μνείᾳ τῆς ἐπιγραφῆς, τῆς Ἀκριβείας στὸν κώδικα Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Ιεροσολύμων 890 [= ΕΒΕ-ΜΠΤ 811]).

16. Βλ. Σίμωνος 'Ι. Καρᾶ, 'Η Βυζαντινὴ μουσικὴ σημειογραφία. (Μετὰ 4 παλαιῶν μουσικῶν πινάκων), ('Αθηναὶ 1933), σ. 21, ὑπερσημ. λβ' [: «'Ακριβείαν καὶ διδασκαλίαν

ένω ἀργότερα, βάσει τοῦ ἰδίου κώδικος, ἐπιπροσθέτως δὲ καὶ τοῦ Κουτλουμουσίου 461, σταχυολογεῖ εὐάριθμα ἀποσπάσματα σὲ δύο εἰδικώτερα μουσικολογικὰ μελετήματά του¹⁷, καθὼς καὶ στὸν πρῶτο τόμο τοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1982 ἐκδεδομένου θεωρητικοῦ του¹⁸. Μεταγενεστέρως, ἐντελῶς σποραδικῶς (καὶ ἀνευ εἰδικωτέρων παραπομπῶν σὲ συγκεκριμένη πηγή) μηνμονεύουν τὴν ἴδια θεωρητικὴ συγγραφὴ οἱ Λυκούργος Ἀγγελόπουλος, σὲ σχετικὸ βραχὺ σημείωμά του¹⁹, καὶ Δημήτριος Νεραντζῆς, σὲ αὐτοτελὲς θεωρητικὸ πόνημα ποὺ παλαιό-

τῆς μουσικῆς τέχνης, κατ' ἐρωταπόρισιν' ἐκ τοῦ ὑπὸ ἀρ. 968 κώδικος τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης...»].

17. Βλ. Σίμωνος Ἰ. Καρᾶ, «Ἡ δρῦθη ἐρμηνείᾳ καὶ μεταγραφῇ τῶν βυζαντινῶν μουσικῶν χειρογράφων», 'Ανάτυπον ἐκ τῶν Πεπραγμένων τοῦ Θ'. Διεθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου Θεσσαλονίκης (τόμος Β'), 'Αθῆναι 1955 [κυκλοφορεῖται ἡδη σὲ αὐτοτελῆ ἀνατύπωση τοῦ Συλλόγου πρός διάδοσιν τῆς 'Εθνικῆς Μουσικῆς, ὑπὸ τὰ ἁξέντια διακριτικά: Σίμωνος Ἰ. Καρᾶ, 'Ἡ δρῦθη ἐρμηνείᾳ καὶ μεταγραφῇ τῶν βυζαντινῶν μουσικῶν χειρογράφων. Ἀιάτυπον 'Ανακοινώσεως εἰς τὸ ἐν Θεσσαλονίκῃ Βυζαντινολογικὸν Συνέδριον τοῦ 1953 (μετὰ τοῦ Ιστορικοῦ τῆς ἀνακοινώσεως ἐν τέλει), 'Αθῆναι 1990], σ. 142 («εἰς τὴν χειρονομίαν, ἐλαφροτέρων δύναμιν ἔχει τὸ δλίγονον τῆς δξείας καὶ τῆς πεταστῆς» [= 'Ἀκρίβεια, σ. 66, στ. 205-206]) καὶ σ. 143 («(τὸ δλίγονον) οὐδὲν κρούει τὴν φωνὴν ὑψηλὰ καὶ καταβαίνει ὥσπερ τὴν δξείαν, ἀλλὰ μετὰ ταπεινώσεως ἀναβαίνει δλίγονον» [= 'Ἀκρίβεια, σ. 46, στ. 78-79]. «(ἡ δξεῖα) θρασύτερόν ἐστι σημάδιον ἐπάνω γάρ κρούει τὴν φωνὴν καὶ καταβαίνει χωρὶς ἀργίας ὑποκάτω» [= 'Ἀκρίβεια, σ. 52, στ. 107-108]. «ἡ πεταστή, τουτέστι πεταμένη... εὐρυτέρων φωνὴν ἔχει τοῦ δλίγου καὶ τῆς δξείας» [= 'Ἀκρίβεια, σ. 66, στ. 220 καὶ σ. 60, στ. 156-157]. «οἱ δύω ἀπόστροφοι ἔχουσι μίαν φωνήν —κατιοῦσαν— καὶ ἀργίαν ἐν μιᾷ ὑποστάσει» [= 'Ἀκρίβεια, σ. 98, στ. 656]). Σίμωνος Ἰ. Καρᾶ, 'Ἡ βυζαντινὴ μουσικὴ παλαιογραφικὴ ἔρευνα ἐν Ἑλλάδι. Διάλεξις γενομένη ἐν Λοιδίῳ κατ' Ἀπολλεοντανοῦ τοῦ 1975, 'Αθῆναι 1976, σ. 10 (ὅπου ἀπλῶς μηνμονεύεται, σὲ ὑποσημείωση, ἡ ἐν λόγῳ θεωρητικὴ συγγραφὴ: «Ἀκρίβεια κατ' ἐρώτησιν καὶ ἀπόκρισιν τῶν τόνων τῆς παπαδικῆς τέχνης ὑπερθαύμαστος —Κουτλουμουσίου 461 — 'Ἐθν. Βιβλ. 'Αθηνῶν 968»), σ. 12 («(τὸ δλίγονον) μετὰ ταπεινώσεως ἀναβαίνει δλίγονον δλίγονον» [= 'Ἀκρίβεια, σ. 46, στ. 79]), σ. 12-13 [βλ. καὶ σ. 15] («ἡ δξεῖα θρασύτερόν ἐστι σημάδιον ἐπάνω γάρ κρούει τὴν φωνὴν καὶ καταβαίνει χωρὶς ἀργίας ὑποκάτω» [= 'Ἀκρίβεια, σ. 52, στ. 107-108]) καὶ σ. 13 («οἱ δύο ἀπόστροφοι ἔχοντες μίαν φωνήν —κατιοῦσαν— καὶ ἀργίαν ἐν μιᾷ ὑποστάσει» [= 'Ἀκρίβεια, σ. 98, στ. 656]. «ἡ πεταστή, τουτέστι πεταμένη... εὐρυτέρων φωνὴν ἔχει τοῦ δλίγου καὶ τῆς δξείας» [= 'Ἀκρίβεια, σ. 66, στ. 220 καὶ σ. 60, στ. 156-157]).

18. Βλ. Σίμωνος Ἰ. Καρᾶ, Μέθοδος τῆς ἐλληνικῆς μουσικῆς. Θεωρητικόν, τόμος Α', 'Αθῆναι 1982, σ. 0' (ὅπου ἡ συγγραφὴ μηνμονεύεται στὶς Πιηγές καὶ τὰ Βοηθήματα τοῦ βιβλίου), σ. 184 («ἡ δξεῖα θρασύτερον [τοῦ δλίγου] ἐστὶ σημάδιον ἐπάνω γάρ κρούει τὴν φωνὴν καὶ καταβαίνει χωρὶς ἀργίας ὑποκάτω» [= 'Ἀκρίβεια, σ. 52, στ. 107-108]), σ. 185 («ὅτε γάρ κεῖται τὸ τζάκισμα ἐπάνω τῆς δξείας, γίνεται ἡ δξεῖα στερεωτέρα τῆς ἄλλης δξείας τῆς ἀνευ τζάκισματος» [= 'Ἀκρίβεια, σ. 68, στ. 246-247]), καὶ σ. 188 [βλ. καὶ σ. 190] («ἡ πεταστή, τουτέστι πεταμένη, εὐρυτέρων φωνὴν ἔχει τοῦ δλίγου καὶ τῆς δξείας· καὶ διατὰ πετάται εἰς ὑψος οὐδέποτε εύρισκεται ἐμπροσθεν αὐτῆς ισασμὸς οὕτε ἀνάβασις ἀλλὰ πάντοτε κατάβασις» [= 'Ἀκρίβεια, σ. 66, στ. 220 καὶ σ. 60, στ. 156-158]).

19. Βλ. Λυκούργου Ἀντ. Ἀγγελοπούλου, «Τὸ σύστημα τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς καὶ ἡ λειτουργία του», κείμενο στὸ Πρόγραμμα Μεγάρου Μουσικῆς 'Αθηνῶν. Περίοδος 1994-

τερα όξειδωκε²⁰. Νὰ προστεθεῖ, βεβαίως, ἐδῶ ὅτι μετὰ τὴν κατὰ τὸ ἔτος 1998 καριτικὴ ἔκδοση τῆς Ἀκριβείας (περὶ τῆς ὁποίας γίνεται εἰδικώτερος λόγος κατωτέρω, στὴν ὑπὸ τὸν ἀριθμὸ γ' παράγραφο), οἱ ἀδρομερεῖς ἢ πλέον ἔξειδικευμένες μνημεῖς τῆς ἐν λόγῳ θεωρητικῆς συγγραφῆς στὴ σύγχρονη μουσικολογικὴ βιβλιογραφία πληθαίνουν σταδιακῶς²¹.

Κατὰ τὴν ἐπιγειρουμένη ἐδῶ ἐπισκόπηση τῆς παραδόσεως τοῦ ὑπὸ ἔξεταση θεωρητικοῦ ἐγχειριδίου, ἐσκεμμένως ἀφήσαμε τελευταῖα τὴ μνεία τῶν δύο ἔκδόσεων μελέτης τῆς ἀοιδίμου Δέσποινας Μαζαράκη, περὶ τῆς ἐρμηνείας τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν τῆς Μονῆς Ἰβήρων, ὅπου μὲ ίδιατερο ἐνδιαφέρον ἐντοπίζεται πλήρης σχεδὸν χρήση τοῦ μνημονευομένου θεωρητικοῦ συγγράμ-

---

1995. Κύκλος Ἑλληνικῆς Μουσικῆς. Βυζαντινοὶ Μελουρογοί. Μαρούλη Χρυσάφης ὁ λαμπαδάριος - Ἰωάννης Κλαδᾶς ὁ λαμπαδάριος - Ἰωάννης Κουκουζέλης δι βυζαντινὸς μαΐστωρ, [Ἄθηναι 1994], σ. 81 (ὅπου βάσει μᾶλλον τῆς ἐν συνεχείᾳ μνημονευομένης μελέτης τῆς Δέσποινας Μαζαράκη [βλ. κατωτέρω, ὑποσημείωση 24], μνημονεύονται οἱ ἀκόλουθες περικοπὲς τῆς Ἀκριβείας: «(Τὸ δλίγον) μὲ ταπείνωσιν ἀναβαίνει δλίγον δλίγον πολλές φωνές, δσες οὐδει, κατά πως [ἀναβαίνει] τινάς εις τὴν σκάλαν» [= Δέσποινας Β. Μαζαράκη, Μουσικὴ ἐρμηνεία δημοτικῶν τραγουδιῶν ἀπὸ ἀγιορειτικά χειρόγραφα [...], Ἀθήνα 1992, σ. 120. Πρβλ. Ἀκριβεία, σ. 46, στ. 79-80]. «(ἡ δὲ δξεῖα) θρασύτερόν ἐστι σημάδιον· ἐπάνω γάρ κρούει τὴν φωνὴν καὶ καταβαίνει χωρὶς ἀργίας ὑποκάτω» [= Ἀκριβεία, σ. 52, στ. 107-108. Πρβλ. Δ. Μαζαράκη, δ.π., σ. 133]. «(ἡ πετασθή) εύρυτέρων φωνὴν ἔχει τοῦ δλίγου καὶ τῆς δξείας [...] καὶ ἐγένετο μία ὑπόστασις λεγομένη πετασθή, τουτέστιν πεταμένη» [= Ἀκριβεία, σ. 60, στ. 156-157 καὶ σ. 66, στ. 219-220. Πρβλ. Δ. Μαζαράκη, δ.π., σ. 121]).

20. Βλ. Δημητρίου Ἐμμ. Νεραντζῆ, Συμβολὴ στὴν ἐρμηνεία τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ μέλους, Ἡράκλειο Κρήτης 1997, σ. 1 («Τὴν πραγματικὴ ἐνέργεια τοῦ ἐγχρονοῦ δλίγου μᾶς δίνει ἡ "Ἀκριβεία κατ'" ἐρωταπόκρισιν τῶν τόνων τῆς Παπαδικῆς', ποὺ ἀναφέρει ὅτι 'μετὰ ταπεινώσεως ἀνεβαίνει δλίγον δλίγον'» [= Ἀκριβεία, σ. 46, στ. 79]).

21. Βλ. αἰφνῆς τὰ ἀρθρὰ τῶν Γρηγορίου Γ. Ἀναστασίου, «Ἡ διδακτικὴ τῆς ψαλτικῆς τέχνης. Ἰστορικὴ θεώρηση (10ος - 19ος αι.)», Ἐπάγκυλος. Ἀρχαιολογικὸ-Φιλολογικὸ περιοδικό. Τετράμηνη ἔκδοση, τεῦχος 140, Δεκέμβριος '99 - Φεβρουάριος 2000, σσ. 23-41 [στὴ σ. 39, συγκεκριμένως, μνημονεύεται ἡ κριτικὴ ἔκδοση τοῦ ἐγχειριδίου, στὴ σ. 40 παρατίθεται δύο περικοπὲς τοῦ κειμένου (= Ἀκριβεία, σσ. 66-68, στ. 225-230 καὶ σ. 104, στ. 733-739), ἐνῶ τὸ δλο ἀρθρο κατακλείεται στὴ σ. 41 δι' ἐνδει ἀποσπάσματος τῆς Ἀκριβείας (σ. 40, στ. 26-27)] καὶ Ἀχιλλέως Γ. Χαλδαιάκη, «Συνοπτικὴ θεώρηση τῆς ἐλληνικῆς ψαλτικῆς τέχνης. (Μὲ ἀφοριμὴ τὰ ἀποκείμενα στὴν "Ανδρο μουσικὰ χειρόγραφα")», Προβλήματα καὶ προοπτικὲς τῆς ἐλληνικῆς μουσικῆς. Πρακτικὰ συμποσίου ἐλληνικῆς μουσικῆς. Ἀρχαία - Βυζαντινή - Παραδοσιακή - Νεώτερη. Ἀιδρος, 28-29 Αἴγυοντος 1999, [Ἄθηναι 2000], σσ. 51-111· καὶ σὲ αὐτοτελές, μὲ ίδια σελιδορθομηση, ἀνάτυπο, Ἀθῆναι 2000 [βλ. εἰδικώτερα στὶς σσ. 70-71 καὶ 108 (= σσ. 22-23 καὶ 61 τοῦ ἀνατύπου), δπου μνημονεύονται δύο περικοπὲς τῆς Ἀκριβείας (σ. 40, [στ. 1-2, 22-27 καὶ σσ. 66-68, στ. 221-230]). Σὲ ἐκτεταμένη χρήση τῆς θεωρητικῆς συγγραφῆς τῆς Ἀκριβείας προέβη προσφάτως καὶ ἡ Maria Alexandru, στὴν ἀνέκδοτη διδακτορικὴ διατριβή τῆς *Studie über die grossen zeichen der byzantinischen musikalischen notation unter besonderer berücksichtigung der periode vom ende des 12 bis anfang des 19 jahrhunderts*, Kopenhagen 2000.

ματος. Στήν πρώτη ἔκδοση τῆς ἐν λόγῳ μελέτης²³, εἰδικώτερα δὲ στὰ δύο πρῶτα κεφάλαια, ὅπου ἔξετάζονται τὰ φωνητικὰ καὶ ἀφωνα σημάδια τῆς ψαλτικῆς τέχνης, προσκομίζονται πρὸς σχολιασμὸν τοῦ θέματος ίκανὰ ἀποσπάσματα τῆς ὑπὸ ἔξεταση θεωρητικῆς συγγραφῆς²⁴, ἂν καὶ ἡ ἐν γένει χρήση τοῦ συγκεκριμένου κειμένου ἀποδεικνύεται σαφῶς πλέον περιορισμένη συγκριτικῶς μὲ τὴν ἀντίστοιχη τῆς «συμπληρωμένης καὶ ἀναθεωρημένης» ἔκδοχῆς τῆς μελέτης. Στήν τελευταίᾳ δεύτερη ἔκδοση τῆς ίδιας ἐργασίας²⁵, γιὰ τὴν ἀκρίβεια δὲ στὸ δεύτερο μέρος τοῦ μελετήματος, ὅπου ἔξετάζεται —ώς συμβολὴ στὴν ἔρευνα γιὰ τὴ χειρονομία— ἡ «ρυθμική» τῶν συγκεκριμένων τραγουδιῶν (μιὰ ἐνδιαφέρουσα ἐνότητα πού, κατὰ τὴν ἀποψή μας, δὲν ἔχει τύχει τῆς δεούσης προσοχῆς στὴ μουσικολογικὴ ἔρευνα), ἀνθολογοῦνται καὶ σχολιάζονται (βάσει τῶν χειρογράφων ΕΒΕ 965, ΕΒΕ 2766 καὶ ΕΒΕ 968²⁶) πολυάριθμες περικοπές τῆς ἐν λόγῳ θεωρητικῆς συγγραφῆς²⁷.

22. Βλ. Δέσποινας Β. Μαζαράκη, *Μουσικὴ ἐρμηνεία τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν τῆς Μονῆς τῶν Ἰησοῦντος Προδρόμων. Πρόδολογος: Samuel Baud-Bovy. Ἐπίλογος: Bertrand Bouvier*, Λαθήνα 1967 [στὸ ἔξης: Μαζαράκη (1967)].

23. Βλ. αὐτόθι, σσ. 38-64.

24. Βλ. Δέσποινας Β. Μαζαράκη, *Μουσικὴ ἐρμηνεία δημοτικῶν τραγουδιῶν ἀπὸ ἀγιορειτικὰ χειρόγραφα. Β' ἔκδοση ἀναθεωρημένη-βελτιωμένη. Πρόδολος Samuel Baud-Bovy*, Αθήνα 1992 [στὸ ἔξης: Μαζαράκη (1992)].

25. Βλ. σχετικῶς αὐτόθι, σ. 99. 'Γπομιμήσκεται ίδιαιτέρως τὸ γεγονός δτι στὴν ἐν λόγῳ μελέτη τὰ ἀποσπάσματα τῆς Ἀκοιβείας ἐρχνίζονται ἐπιλεκτικῶς ἀπὸ τὰ χειρόγραφα ΕΒΕ 968, ΕΒΕ 965 καὶ ΕΒΕ 2766 (στὴν α' ἔκδοση μόνο ἀπὸ τὰ δύο πρῶτα), διότι στὸν κώδικα ΕΒΕ 968 ἀπαντᾷ μιὰ «μεταγλωττισμένη» ἔκδοχὴ τοῦ ἐν λόγῳ θεωρητικοῦ κειμένου [βλ. σχετικῶς Ἀκοιβεία, σσ. 25-27], μὲ ἀποτέλεσμα οἱ ἔκάστοτε παρατιθέμενες περικοπές νὰ ἐμφανίζονται ἀναμίλει κατὰ διττὴ ἔκδοχὴ· ἥτοι, ἀναλόγως τῆς πηγῆς, ἄλλοτε κατὰ τὸ πρωτότυπο κείμενο καὶ ἄλλοτε κατὰ τὴν ἀπλοποιημένη παράφρασή του. [Σημειωτέον δτι δ γράφων ἐτοιμάζει ἥδη πρὸς ἔκδοση τὴν ὡς διὰ «μεταγλωττισμένη» ἔκδοχὴ τῆς θεωρητικῆς συγγραφῆς τῆς Ἀκοιβείας· στὰ προλεγόμενα αὐτῆς τῆς ἔκδόσεως τὸ φαινόμενο καθ' ἐαυτὸ σχολιάζεται εἰδικώτερα].

26. Βλ. αὐτόθι, σσ. 101-194. 'Ἄς ὑπογραμμισθεῖ ἔδω δτι δι' ἀμφοτέρων τῶν ἔκδόσεων τῆς ἐν λόγῳ μελέτης τῆς Δέσποινας Μαζαράκη, οὐσιαστικῶς μεταβαίνουμε ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς ἀπλῆς μνείας ἡ τῆς ἐπιαλήσεως εὐαριθμων περικοπῶν τῆς ἐν λόγῳ θεωρητικῆς συγγραφῆς (φαινόμενα, δηλαδή, ποὺ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἐπισημαίνονται στὶς προμνημονευθεῖσες βιβλιογραφικὲς τῆς Ἀκοιβείας ἀναφορές [μὲ ἀξιοσημειώτη ἔξαρτεση τὰ ἀνωτέρω ἐπισημανθέντα ἀρθρα τοῦ J. - B. Thibault]) στὸ ἐπίπεδο τῆς πληρεστέρας ἀξιοποιήσεως τοῦ συνόλου σχεδὸν τῶν θεωρητικῶν πληροφοριῶν ποὺ παρέχει τὸ συγκεκριμένο ἐγχειρίδιο· ἄλλωστε, στὴ σ. 39 τῆς α' ἔκδόσεως τῆς μελέτης τῆς ἡ Μαζαράκη διευχρινίζει: «[στὸ] χφ. Ε. Β. 968: "Ἀκρίβεια καὶ διδασκαλία τῆς μουσικῆς τέχνης κατ' ἔρωταπόκρισιν τῶν τε τόνων καὶ σημαδίων καὶ φωνῶν τῆς παπαδικῆς τέχνης [...] βασίζονται κατὰ κύριο λόγο οἱ πιὸ κάτω ἐξηγήσεις τῶν σημαδίων καὶ τῆς κίνησής τους». Κατ' οὐσίαν, παραπληρωματικῶς τῆς ἔξετάσεως καὶ μεταγραφῆς τῶν ἀγιορειτικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, ἡ μελέτη τῆς Μαζαράκη διαπραγματεύεται τὴν ἐν γένει σημαδογραφία τῆς ψαλτικῆς τέχνης [κατὰ τὴν ἔξης διάρθρωση: σημάδια φωνητικά (σώματα-πνεύματα-οὐδέτερα, ἀνιόντα-κατιόντα, φωνὴ καὶ χειρονομία αὐτῶν),

γ'. 'Η πρόσφατη κριτική ἔκδοση

Κατά τὸ ἔτος 1998, πλὴρες τὸ κείμενο τῆς ἐξεταζομένης πραγματείας ἐξεδόθη σὲ κριτικὴ ἔκδοση, ὡς ὑπ' ἀριθμὸν IV τόμος τῆς —νπὸ τὸν τίτλο *Corpus Scriptorum de Re Musica*— σχετικῆς ἔκδοτικῆς σειρᾶς τῆς Ἀκαδημίας τῆς Βιέννης, μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Δυνοῦ μουσικολόγου Bjarne Schartau²⁷. 'Η ἐν λόγῳ ἔκδοση —ὅπως, ἀλλωστε, καὶ τὰ ὄμοειδῆ προγενέστερα δημοσιεύματα τῆς συγκεκριμένης σειρᾶς²⁸ «κοσμεῖται» ἀπὸ ὅλες τὶς ἀπαραίτητες γιὰ κριτικὴ ἔκδοση κείμενου ἀρετές· κατατοπιστικὲς εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις, τὸ κείμενο τῆς Ἀκριβείας φιλολογικῶς καὶ μουσικολογικῶς ὑπομνηματισμένο, εἰδικώτερο μουσικολογικὸ σχολιασμὸ τῶν ἐπὶ μέρους περικοπῶν τῆς ἐκδιδομένης θεωρητικῆς συγγραφῆς, εὐρετηριακοὺς πίνακες καὶ πανομοιότυπα. 'Επειδή, πάντως, ἀκόμη καὶ γιὰ παρομοίας ἀρτιότητος ἐργασίες, ἡ καλοπροαίρετη ἀσκηση κριτικῆς δὲν ἀποτελεῖ ἄγνωστο φαινόμενο²⁹, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν πεποίθηση ὅτι ἡ διατύ-

---

ἀργίες, συντομίες καὶ σημάδια ἀφωνα] πρωτολείως, τρόπον τινά, κατὰ τὴν α' ἔκδοση [βάσει κυρίως τῆς Ἀκριβείας καὶ τῶν Ἐρωταποκρίσεων τοῦ ψευδο-Δαμασκηνοῦ] καὶ διευρυμένως κατὰ τὴν β' ἔκδοση [βάσει κυρίως τῶν θεωρητικῶν συγγραφῶν τοῦ Ἀγιοπολίτη, τοῦ Γαβριὴλ Ἱερομονάχου, τοῦ Κυρίλλου Μαρμαρινοῦ, τοῦ Ἀποστόλου Κώνστα τοῦ Χίου, τῶν Ἐρωταποκρίσεων τοῦ ψευδο-Δαμασκηνοῦ καὶ τῆς Ἀκριβείας]. "Αμεση, πάντως, εἶναι ἡ διαπίστωση διτὶ σὲ ἀμφότερες τὶς ἐκδόσεις τῆς ἐν λόγῳ μελέτης ἡ χρήση τῆς Ἀκριβείας ὑπερτερεῖ ποσοστιαίως ἔναντι τῶν ἐκ τῶν λοιπῶν θεωρητικῶν κειμένων ἐπικαλουμένων περικοπῶν. Λόγῳ, ἀκριβῶς, τῆς πληθύρας τῶν παρατιθεμένων ἀποσπασμάτων τῆς Ἀκριβείας, εἰδικώτερη μνείᾳ καὶ ἀκριβής ἐπισήμανση αὐτῶν παρέλκει, βεβαίως, ἐδῶ. [Σημειωτέον διτὶ παρόμοια λιπαρῇ «βιβλιογραφικῇ ἀξιοποίησῃ» τῆς Ἀκριβείας ἐπεχείρησε προσφάτως ὁ ὑποφαινόμενος, στὴν ἀνακοίνωση· «'Η Θεωρητικὴ σπουδὴ τῆς ψαλτικῆς τέχνης· ἀπόπειρα διαχρονικῆς προσεγγίσεως», Θεωρία καὶ Πράξη τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης. Πρακτικὰ Α' Πανελλήνιου Συνεργού Ψαλτικῆς Τέχνης ('Αθήνα, 3-5 Νοεμβρίου 2000), 'Αθήνα 2001, σσ. 141-167].

27. Βλ. τὴν πλήρη βιβλιογραφικὴ παραπομπὴ ἀνωτέρω, στὴν ὑποσημείωση 2.

28. 'Η ὑπὸ ἐξετασηθεωρητικὴ συγγραφὴ ἀποτελεῖ τὸ χρονικῶς τελευταῖο δημοσίευμα τῆς μνημονευομένης ἔκδοτικῆς σειρᾶς· οἱ ὑπόλοιπες τέσσερις σχετικὲς ἐκδόσεις εἶναι, κατὰ σειράν, οἱ ἀκόλουθες: Christian Hannick und Gerda Wolfram, *Gabriel Hieromonachos. Abhandlung über den Kirchengesang. (Corpus scriptorum de re musica I)*, Wien 1985. Dimitri E. Conomos, *The treatise of Manuel Chrysaphes the lampadarios: On the theory of the art of chanting and on certain erroneous views that some hold about it. (Mount Athos, Iviron Monastery Ms 1120 [July, 1458])*. (*Corpus scriptorum de re musica II*), Wien 1985. Bjarne Schartau, *Hieronymos Tragodistes. Über das erfordernis von schriftzeichen für die musik der griechen. (Corpus scriptorum de re musica III)*, Wien 1990. Gerda Wolfram und Christian Hannick, *Die eratapokrisis des pseudo-Johannes Damaskenos zum Kirchengesang. (Corpus scriptorum de re musica V)*, Wien 1997.

29. Βλ. αἰφνῆς P. A. Agapitos, «*Gabriel Hieromonachos. Abhandlung über den Kirchengesang*. Hrsg. von C. Hannick und Gerda Wolfram. [Monumenta Musicae Byzantinae. Corpus scriptorum de re musica, I.] Wien, Verlag der Österreichischen

πωση περαιτέρω προβληματισμῶν ἢ ἡ διεξαγωγὴ ἐποικοδομητικῶν συζητήσεων στοιχειοθετοῦν τὸν οὐσιαστικὸ στόχο οἰασδήποτε ἐπιστημονικῆς ἐκδόσεως, ἐπιθυμοῦμε ἐδῶ νὰ ἐπισημάνουμε τὰ ἔξῆς:

Διεξερχόμενοι προσεκτικῶς τὴ συγκεκριμένη ἐκδοση διαπιστώνουμε ὅτι ἐλλείπει καὶ ἀπλῆ ἀκόμη μνεῖα ἀν μὴ βασικῶν τούλαχιστον ἀξιομνημονεύτων γιὰ τὴν κριτικὴ ἐκδοση τοῦ ἐν λόγῳ κειμένου βιβλιογραφικῶν ἀναφορῶν³⁰. ἐκ τῶν προμνημονευθεισῶν, αἴφημης, ξενογλώσσων καὶ ἐλληνογλώσσων μελετῶν ἀποσιωπῶνται, παραδόξως, τόσο ἡ ἐκτεταμένη χρήση τῆς Ἀκριβείας ἀπὸ τὸν J. - B. Thibaut, ὃσο καὶ ἡ ὁμοειδῆς συμβολὴ τῆς Δέσποινας Μαζαράκη, ἡ ὄποια, πέρα τῶν ἄλλων, κομίζει στὴ χειρόγραφη παράδοση τοῦ ἐγχειριδίου ἕνα ἐπιπλέον κώδικα (τὸν ΕΒΕ 2766, τοῦ ἔτους 1734³¹), ποὺ ἐλλείπει ἀπὸ τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα τῆς ἐν λόγῳ ἐκδόσεως.

Φρονοῦμε, ἐπιπροσθέτως, ὅτι ἐλλειπτική, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, κρίνεται ἀφ' ἐνδεικόντων τὴν γενικώτερη θεώρηση τῆς ἴδιοτυπης φιλοσοφίας τοῦ ἐν λόγῳ κειμένου, ἀφ' ἐτέρου δὲ ἡ εἰδικώτερη κατανόηση καὶ οὐσιαστικὴ ἀξιολόγηση τῶν θεολογικῶν καὶ λοιπῶν ἐσχατολογικῶν ἀναγωγῶν, ποὺ βρίθουν στὴ συγκεκριμένη θεωρητικὴ συγγραφή. 'Ο ἔξονομασθεὶς ἐπιμελητής, παρὰ τὶς φιλότιμες ἀπόπειρες ποὺ καταβάλλει (ἐπιμαρτυροῦνται ἀπὸ τὸν Ἰκανοποιητικὸ «θεολογικὸ ὑπομνηματισμὸ» τοῦ κειμένου), παρανοεῖ ἐνίοτε πολὺ γνωστὰ ἐκκλησιαστικὰ κείμενα, ἐνῶ ἄλλοτες ὑπολανθάνουσες θεολογικὲς καὶ ὑμνογραφικὲς ἀναφορὲς διαλανθάνουν διντῶς τῆς προσοχῆς καὶ τῆς προσηκούστης ἐπισημάνσεως. Γιὰ παράδειγμα, ὡς ἐπίλογος τῆς ὅλης πραγματείας τίθεται τὸ ἀκόλουθο κείμενο: «Ταῖς τῆς γοργοεπηκόου δεσποινῆς ἡμῶν Θεοτόκου πρεσβείαις, δέσποτα Θεέ, παντοκράτορ, καὶ πάντων σου τῶν ἀγίων, δώρησαι ἡμῖν γρήγορον νοῦν, σώφρονα λογισμόν, καρδίαν νήφουσαν, ὑπνον, ἵνα δοξάζωμεν τὸ πάντιμον καὶ μεγαλοπρεπὲς δόνομά σου, τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ ἀγίου πνεύματος· νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. ἀμήν»³². Πρόκειται γιὰ μιὰ συνήθη —σὲ ἐκκλησιαστικοῦ, τούλαχιστον, χαρακτῆρος κείμενα— καταληκτήρια ἀποστροφή, δῆπου, ὅμως, ὁ ἐπιμελητής δὲν ἀναγνωρίζει τὸ παρατιθέμενο ἀπόσπασμα τῆς εὐχῆς τοῦ Ἀποδείπνου³³, μὲ συνέπεια ἡ συλλογιστικὴ του βάσανος νὰ περιορί-

Akademie der Wissenschaften 1985. 157 S.; 3 Taf. *The treatise of Manuel Chrysaphes the Lampadarios*. Ed. by D. E. Conomos. [Monumenta Musicae Byzantinae. Corpus scriptorum de re musica, 2.] Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 1985. 119 S., *Byzantinische Zeitschrift* 82 (1989), pp. 272-276.

30. Βλ. κυρίως Ἀκριβεία, σσ. 15-38 καὶ 143-160, στὰ προλεγόμενα καὶ στὰ σχόλια, ἀντιστοίχως, τῆς ἐκδόσεως.

31. Βλ. Μαζαράκη (1992), σ. 99.

32. Ἀκριβεία, σ. 138, στ. 1039-1043.

33. Πρόκειται γιὰ τὴν εὐχὴν «εἰς τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν» Ἀντιόχου Μον-

ζεται σὲ φιλοιγικῆς φύσεως ἐρωτήματα καὶ σχολιασμούς³⁴. 'Ἐνδεικτικῶς μνημονεύουμε, ἐπίσης, τὴν ἀκόλουθη περικοπὴ τῆς Ἀκρίβειας, ὅπου ὁ λόγος περὶ τῆς γνωστῆς συμπλοκῆς ὀλίγου καὶ κεντήματος γιὰ τὸν σχηματισμὸν ἀναβάσεως δύο φωνῶν: «Καὶ ὁ μαθητής· καὶ πῶς ὅτε μὲν κεῖται τὸ κέντημα ἔμπροσθεν τοῦ ὀλίγου, ὑποτάσσει· ὅτε δὲ κεῖται ἐπάνω τοῦ ὀλίγου, οὐχ ὑποτάσσει; Καὶ ὁ διδάσκαλος· αἱ φωναὶ ἐν κινήσει εἰσὶν, ὥσπερ τις ποταμὸς ῥέων· ὥσπερ οὖν ἐὰν ἔμπροσθεν τοῦ ῥέοντος ὕδατος ἀν τιθῆσθαι τις φραγμόν, ἀνακόπτει αὐτὸν τῆς εἰς τὸ ἔμπροσθεν ὄρμῆς· ἐὰν δὲ ἐπάνω τοῦ ὕδατος ἐπιθῆ τι σκεῦος, οὐ κωλύει αὐτὸν τῆς κινήσεως, ἀλλὰ κάκεινο συγκινεῖται αὐτῷ. οὕτως καὶ τὸ κέντημα, ὅτε μὲν κεῖται ἔμπροσθεν τοῦ ὀλίγου, ἀναχαιτίζει τὴν αὐτοῦ φωνὴν· ὅτε δὲ κεῖται ἐπάνω αὐτοῦ, οὐ κωλύει αὐτὸν τὴν οἰκείαν ἔχειν φωνὴν. ὁμοίως καὶ ἡ ὀξεῖα καὶ ἡ πετασθή»³⁵. Εἰναὶ, νομίζουμε, προφανές διτὶ ἡ ἐπιλογὴ ἐν προκειμένῳ τοῦ ρήματος «ἀναχαιτίζω» δὲν στερεῖται θεολογικῆς προοπτικῆς· καθ' ἡμᾶς, πρόκειται γιὰ ἔμμεση παραπομπὴ στὴ σχετικὴ ὑμνογραφία τῆς μεγάλης ἕορτῆς τῶν Θεοφανείων³⁶, συνειρμιῶς ἀναδυομένης στὴ συγκεκριμένη πλοκὴ τοῦ λόγου, ὅπου ἡ ὅλη κινηση τῶν φωνῶν οἰασδήποτε μελῳδίας τῆς ψαλτικῆς τέχνης προσομοιάζεται, ὡς πρὸς ἄλλον Ἰορδάνη, πρὸς «ποταμὸν ῥέοντα».

Παρόμοιες παρατηρήσεις ἐπιδέχονται εὐάριθμα ἀκόμη σημεῖα τῆς παρούσης Θεωρητικῆς συγγραφῆς³⁷. σπεύδουμε, βεβαίως, νὰ ἀποφύγουμε κατηγορη-

---

γοῦ καὶ Πανδέκτου, «Καὶ δὸς ἡμῖν, Δέσποτα, πρὸς ὑπνον ἀπιοῦσιν...», τὸ σχετικὸν ἀπόσπασμα τῆς δοϊκας [: «Καὶ δώρησαι ἡμῖν, ὁ Θεός, γρήγορον νοῦν, σώφρονα λογισμόν, καρδίαν νήφουσαν, ὑπνον ἐλαφρόν, καὶ πάσης σατανικῆς φυντασίας ἀπηλαγμένον» (βλ. αἴφνης· 'Ωρολόγιον τὸ Μέγα [...], 'Αθῆναι φῆπδ', σ. 448)] μεταφέρεται, βεβαίως, ἐδῶ ἐλλιπῶς.

34. Βλ. σχετικῶς Ἀκρίβεια, σσ. 159-160.

35. Ἀκρίβεια, σ. 70, στ. 270-279.

36. Βλ. αἴφνης τὸ δοξαστικὸν τῆς ζ' "Ωρας τῶν Θεοφανείων, «Τί ἀναχαιτίζεις σου τὰ ὕδατα, ὡς Ἰορδάνη;», στὴν κατὰ τὴν πέμπτη τοῦ μηνὸς Ἰανουαρίου ἀκολουθία τῶν Μεγάλων 'Ωρῶν.

37. Μνημονεύουμε χαρακτηριστικῶς τὶς ἀκόλουθες δύο περικοπές, ὅπου ὁ ὑποτιθέμενος μαθητής φέρεται νὰ χρησιμοποιεῖ αὐθορμήτως τούς —σαφῶς διακρινομένους γιὰ τὴν «ἐκκλησιαστικὴ τους χροιά»— ὄρους «λογισμὸς» καὶ «διάκρισις» [γιὰ τοὺς δοϊκους, σημειωτέον, δὲ πιμελητῆς τῆς ἐκδόσεως ἐκφράζει στὰ σχόλια τὴν ἀπορία του (βλ. Ἀκρίβεια, σσ. 154 καὶ 157)]: «... ἐναπελείφθη ἥδε πάλιν ἐν ἐρώτημα καὶ μόνον περὶ τῶν δύο κεντημάτων. Ἑρχεται γάρ μοι ἐπὶ νοῦν λογισμός· διτὶ οὐκ ὁφελουσιν ἔχειν τέσσαρας φωνάς ἐν τῷ ἄμα· οὐδὲ πάλιν τρεῖς δόμοι, οὐδὲ δύο, οὐδὲ μίαν· εἰ μὴ ἔχειν ἐκάτερον δύο φωνάς ὡς εἶχε πρῶτον» ('Ἀκρίβεια, σ. 86, στ. 474-478). «... εἰς τὴν διάκρισιν μου, διδάσκαλε, ἀδικόν ἐστι τοῦτο. οἱ γάρ ἀπόστροφοι, εἰ καὶ ἐκέρδησαν τὴν ἀργίαν, ἀλλὰ πάλιν ἔχουσιν φωνὴν καὶ τὴν χειρονομίαν αὐτῶν τὴν πρώτην. πῶς δὲ καταφρονοῦμεν τῶν δύο δξειῶν, ήγουν τῆς διπλῆς, ἵνα μὴ ἔχῃ φωνὴν, ὥσπερ καὶ οἱ δύο ἀπόστροφοι; διτὶ καὶ αὐτοὶ ἐν σῶμα ἐγένοντο» ('Ἀκρίβεια, σ. 104, στ. 721-725). Κατὰ τὸν σχολιασμό, ἐπιπροσθέτως, τοῦ σεισματος, γιὰ τὴν κατανόηση τῆς ὑποστατικῆς χρήσεως τοῦ σημαδίου τῆς ὑπορροής, δίκην ἀληγῆς «μελικῆς ὑπογεγραμμένης», ἐπιστρατεύεται ὡς παράδειγμα ἡ συνήθης ἀρκτικὴ φράση τῶν εὐχγελικῶν ἀναγνωσμάτων:

ματικῶς οἰονδήποτε ἀπόλυτο ἴσχυρισμὸς ὅτι ὁμοειδῆς ἐλλείψεις, παρερμηνῆς ἢ παρανοήσεις δὲν ἀπαντοῦν καὶ στὴν περὶ τοῦ συγκεκριμένου κειμένου ὑφισταμένη ἐλληνόγλωσση βιβλιογραφία (ὅπως, γιὰ παράδειγμα, σὲ ὁρισμένα σχετικὰ σύζητα. τῆς Δέσποινας Μαζαράκη³⁸, ἀλλὰ ἐνδεχομένως καὶ σὲ ἀντίστοιχες παρατηρήσεις τοῦ γράφοντος). Εὐκαίρως δὲ ὑπενθυμίζουμε ἐδῶ παλαιότερη πρόταση τοῦ καθηγητοῦ Γρηγορίου Θ. Στάθη (πού, δυστυχῶς, δὲν ἐτηρήθη) γιὰ ἔκδοση τοῦ συγόλου τῶν μεταβυζαντινῶν θεωρητικῶν κειμένων, τὰ ὅποια κυρίως «ἀρέσκοντα!» σὲ ὁμοειδῆς συμβολισμοὺς καὶ ἀλληγορικὴ ἐν γένει προσέγγιση τῆς θεωρίας τῆς ψαλτικῆς, ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν μὲ τὴν ἐπιμέλεια «Ἐλλήνων ἐπιστημόνων»³⁹. Η τελευταία παρατήρηση οὐδόλως ἐνέγει τοπέρμα σωβινισμοῦ ἢ οἰονδήποτε ὄλλου «ἐθνικοθρησκευτικοῦ ρατσισμοῦ». σημειώνεται ἀπλῶς μὲ τὴν πεποιθηση ὅτι ἡ ὑπὸ τὸ πρᾶσμα τοῦ Ὁρθοδόξου "Ἐλληνος θεώρηση παρομοίων κειμένων διευκολύνει τὰ μάλιστα τὴν κατανόηση καὶ οὔσιαστικὴ ἔρμηνεία τους.

«... ἡ οὖν ὑπορροή ἔχει φωνάξ δύο, ὅπου δ' ἀν τεθῆ. ἐν τῷ σείσματι δὲ φωνάς οὐκ ἔχει, ἀλλὰ προσλαμβάνει αὐτῇ τὸ πίασμα, ἵνα ἐναλλαγήν τινα τῆς γειρονομίας ποιήσῃ· εἴπω δὴ καὶ τοῦ μέλους. εἰ γάρ οὐκ ἦν ὑπορροή, ἔμελλε γειρονομθῆναι πίασμα· ἵνα δὲ ὑποσείσῃ τὴν χεῖρα καὶ ὑπορριπίσῃ, ἐτέθη ὡς προσγεγραμμένη ἐν τοῖς γράμμασιν· οἶον... 'τῷ καιρῷ ἐκείνῳ', προσγράφω ὑποκάτω λιτώ· καὶ τὸ μὲν ὡς ἐκφωνῶ, τὸ δὲ λιτα οὐκ ἐκφωνῶ, διὰ τὸ ἐπονομάζεσθαι ταῦτα προσγεγραμμένην. οὗτος (δὲ) καὶ ἐπὶ τῶν δύο βιχρειῶν ἐτέθη ὑπορροή ὡς προσγεγραμμένη, καὶ διὰ τούτο οὐκ ἐκφωνεῖται· τοιούτην αἰτίαν προσλαμβάνουσιν εἰς τὸ σεῖσμα» (Ἀκρίβεια, σ. 130, στ. 952-960 [ἡ παρούσα παρατήρηση Ισχύει ἐδῶ συνεκδογικῶς, δοθέντος ὅτι ἡ ὡς ἄνω περικοπὴ ἀποτελεῖ δάνειο τοῦ συντάκτου τῆς Ἀκρίβειας ἀπὸ τὴν δομοειδῆ θεωρητικὴ συγγραφὴ τοῦ ψευδο-Δημασκηνοῦ (βλ. στὴν προμνημονεύεισα ἔκδοση τῶν Gerda Wolfram - Christian Hannick, σ. 42, στ. 180-190]). Κατὰ τὴν αἰτιολόγηση, τέλος, τῆς «ἀδυναμίας» τοῦ ίσον νὰ ὑποτάξει καὶ ἀφωνήσει· τὸ δλίγον εἰναὶ προφανές ὅτι στὸν νοῦ τοῦ συντάκτου τῆς Ἀκρίβειας ὑπολανθάνει· τὸ χωρίο· «δ Θεὸς ὑπερηφάνοις ἀντιτάσσεται, ταπεινοῖς δὲ δίδωσι χάριν» (βλ. πρωτογενῶς Παρ. γ', 34 καὶ ἀκολούθως Ἰακ. δ', 6 καὶ Α' Πετρ. ε', 5): «Καὶ ὁ μαθητὴς· καὶ πῶς βασιλεύει καὶ ἀφωνεῖ τὰ φωνήσατα, ηγουν τὴν ὁξεῖται, τὴν πετασθήν, καὶ τὸ κούφισμα, τὸ δὲ δλίγον οὐ δύναται ἀφωνεῖν; Καὶ ὁ διδάσκαλος· ὅτι τὸ δλίγον ἐξ αὐτοῦ ἐστιν ὡς προείπομεν· τὸ γάρ ίσον στιγμὴ ἐστι καὶ σύρμα, ηγουν ἀπὸ τῆς στιγμῆς ἔσυρε τὸν κάλαμον δλίγον, καὶ ἐγένετο ίσον· καὶ ὁ βασιλεὺς τὸν λαὸν ὑποτάσσει, καὶ οὐγά ἔαυτόν. οὗτος οὖν καὶ τὸ ίσον τὰ ἄλλα σημάδια ὑποτάσσει, καὶ οὐγά ἔαυτό· τουτέστι καὶ οὐχὶ τὸ δλίγον. καὶ δι' ἄλλον τρόπον οὐχ ὑποτάσσει τὸ δλίγον, διὰ ταπεινὸν σημάδιόν ἐστιν. Ὅ γάρ βασιλεὺς τοὺς ὑπερηφάνους ὑποτάσσει καὶ οὐχὶ τοὺς ταπεινούς, ηγουν τὸ ίσον, τὴν δξεῖαν καὶ τὴν πετασθήν ἀφωνεῖ, καὶ οὐχὶ τὸ δλίγον» (Ἀκρίβεια, σ. 46, στ. 68-76).

38. Βλ. ἐνδεικτικῶς Μαζαράκη (1992), σσ. 97-98, 108, 118.

39. Βλ. Γρ. Θ. Στάθη, «Ἐκδοση μεταβυζαντινῶν θεωρητικῶν συγγραφῶν γιὰ τὴν ψαλτικὴ τέχνη, βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ», «... τιμὴ πρὸς τὸν διδάσκαλον...». «Ἐκφραση ἀγάπης στὸ πρόσωπο τοῦ καθηγητοῦ Γρηγορίου Θ. Στάθη. Αφιέρωμα στὰ ἔξηιτάχρονα τῆς ήλικιας καὶ στὰ τριαντάχρονα τῆς ἐπιστημονικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς προσφορᾶς του, 'Α-Θῆναι 2001, σσ. 740-742. Πρεβλ. τοῦ Ιδίου, 'Η ἐξήγηση τῆς ψαλτικῆς τέχνης, μὲ πρόταξη τοῦ χρονικοῦ «Τὰ περὶ τὴν Βυζαντινὴν μουσικὴν εἰς τὸ ΙΖ' Διεθνὲς Συνέδριον Βυζαντινῶν Σπουδῶν (Οὐάσιγκτον, 3-8 Αύγουστου 1986)», 'Αθῆναι 1987, σ. 37, ὑποσημ. 41.

δ'. Πρωτογενής «θεολογική θεώρηση» τῆς συγγραφῆς

Στὴν προκειμένη περίπτωση εύρισκόμεθα σαφῶς ἐνώπιον μιᾶς «ἐπαμφοτεριζούσης» συγγραφῆς· τὸ κείμενο, κρινόμενο μὲν αὐστηρὰ ἐκατέρωθεν κριτήρια παρουσιάζει προβλήματα καὶ ἐλλείψεις, τὰ δύοτα, βεβαίως, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπισημανθοῦν ἔδω. "Αλλωστε, τὸ ζητούμενον ἐν προκειμένῳ ἐπικεντρώνεται στὴν ἀνίγνωστη τῶν αἰτίων μίξεως ὅρθιοδόξου δόγματος πρὸς μουσικὴν θεωρία, ἡ ἄλλως στὴν ἑρμηνείᾳ τῆς ταυτικῆς διατυπώσεως μουσικολογικῶν ἐννοιῶν διὰ θεολογικοῦ λόγου. Καὶ πρέπει, βεβαίως, νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ συγκεκριμένη τακτικὴ δὲν εἶναι ἄγνωστη σὲ ὁμοειδῆ —μεταβυζαντινὰ κυρίως— θεωρητικὰ κείμενα τῆς ψαλτικῆς τέχνης⁴⁰, ἀναμφιβόλως ὅμως στὴν παροῦσα πρα-

40. "Ας μνημονεύσουν κυρίως ἔδω δύο —ἕνα ἀρχαιότερο καὶ ἕνα νεώτερο— θεωρητικὰ ἔγχειριδια, ἀπολύτως ἐνδεικτικά αὐτῆς τῆς τάσεως· τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον 'Αρχὴ σὺν Θεῷ τῶν σημαδίων ἔρμηνον μεμένων καθ' ἑκαστον· τοῦ Μιχαὴλ Βλεμμύδου, καθὼς καὶ οἱ προμνημονευθεῖσες Ἐρωταποκρίσεις τοῦ ψευδο-Δαμασκηνοῦ. [Ἡ ἡμιτελῶς σωζομένη θεωρητικὴ συγγραφὴ Μιχαὴλ τοῦ Βλεμμύδου ἔχει ἡδη δημοσιευθεῖ ἀρκετές φορές, τελευταίως δὲ παρεδόθη σὲ κριτικῶς ἐπεξεργασμένη μορφῇ ἀπὸ τὸν Εὐγένιο Βλαδιμήροβιτς Γκέρτσμαν, Τὸ θεωρητικὸν τῆς Πετρουπόλεως, ὅ.π., σσ. 357-360, μὲ τὸ ἴδιο κείμενο ρωσσιστὶ καὶ ἀγγλιστὶ μεταφρασμένο στὶς σσ. 361-363 καὶ 373-375 καὶ δίγλωσσες, ὄμοιως, εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις καὶ σγόλια στὶς σσ. 317-356 καὶ 364-372, 376-384 ἀντιστοιχῶς (αὐτόθι, μνεῖχ καὶ τῶν προγενεστέρων ἐκδόσεων τῆς Ιδίας συγγραφῆς, ἀπὸ τοὺς P. Uspenskij, V. Benesevic, L. Tardo. Πρβλ. καὶ Εὐγενίου Γκέρτσμαν, Τὰ ἐλληνικὰ μουσικὰ χειρόγραφα τῆς Πετρουπόλεως. Κατάλογος, τόμος Β' [...], ὅ.π., σσ. 43-44. 'Ορισμένες ἀπὸ τὶς θεολογικοῦ χαρακτῆρος χειρονομικὲς παρατηρήσεις τοῦ ἐν λόγῳ κειμένου ἐνσωματώνει, ἐπίσης, δὲ ἐκ Μαδύτων Χρύσανθος στὶς οἰκεῖες παραγράφους (ὑπ' ἀριθμὸν 208-216) τοῦ Θεωρητικοῦ Μεγάλου τῆς Μουσικῆς [...], ὅ.π., σσ. 91-93). Γιὰ τὶς —πολυεκδεδομένες ἐπίσης— Ἐρωταποκρίσεις τοῦ ψευδο-Δαμασκηνοῦ παραπέμπουμε στὴν πολλάκις ἡδη ἀνωτέρω διαπιστώσεως ἀρκεῖ, ἵσως, νὰ ἀποσπάσουμε ἔδω τὴν ἀκόλουθη περικοπὴ ἀπὸ τὴν τελευταία θεωρητικὴ συγγραφὴ [Ἐρωταποκρίσεις, σσ. 36-38, στ. 99-124]. στὸ συγκεκριμένο ἀπόσπασμα ἀναγνωρίζονται μὲν εὐθέως καὶ εὐχερῶς ὡς πρωτογενεῖς πηγὲς σχετικοὶ λόγοι 'Ιωάννου τοῦ Χρυσοστόμου («Εἰς τὸν ΜΑ' ψαλμόν», P.G. 55, 156-157) καὶ Βασιλείου Καισαρείας («Ομιλία εἰς τὸν πρῶτον ψαλμόν», P.G. 29, 212Α καὶ 213Α), δὲ δηλοὶς ὄμως συντάκτης τῶν Ἐρωταποκρίσεωι φάίνεται μᾶλλον νὰ ἔξαρται εἰδικώτερα ἀπὸ τὴν 'Συναγωγὴ ἐξηγήσεων ἀπὸ διαφόρων ἀγίων πατέρων καὶ διδασκάλων εἰς τὴν βίβλον τῶν ψαλμῶν, συλλεγεῖσα παρὰ τοῦ Ιερωτάτου μητροπολίτου 'Ηρακλείας κυρίου Νικήτα τοῦ τῶν Σερρῶν» (P.G. 69, 709Β-712Α), τὸ κείμενο τῆς ὁποίας ἀκολουθεῖ, σχεδὸν ἐπὶ λέξει, δπως ἐμφανίσται στὸν κατωτέρω παράλληλο πίνακα:

«Συναγωγὴ» Νικήτα Ηρακλείας

Μετ' ὧδης δὲ αὗτη ἡ προφητεία λέγεται,
ἴνα ἑκαστος καὶ τέρπῃ τὴν ψυχὴν ἔδω, καὶ
ἔτοκλέπτῃ τὸν ἐκ τῆς ἀιαγωγεως πότον.

'Ἐρωταποκρίσεις ψευδο-Δαμασκηνοῦ

Ἐνταῦθα γενόμενοι, ἔξετάσωμεν ἄκρι-
βῶς, τὶ βούλεται τὸ μετ' ηγου καὶ μέλους
φάλλειν ήμας, ίνα ἑκαστος ημῶν καὶ τέρπῃ

γματεία ἀφ' ἐνὸς μὲν παρουσιάζεται σὲ ἀξιοσημείωτο εὑρος, ἀφ' ἑτέρου δὲ γραχτηρίζεται ἀπὸ μιὰν ἐνδιαφέρουσα πρωτοτυπία σκέψεως, στοιχεῖα ποὺ ἀναδεικνύουν ἰδιαιτέρως καὶ τελικῶς διακρίνουν τὸ παρὸν κείμενο τῶν ἄλλων.

Ἄς στρεψουμε λίγο τὸν νοῦ στὸν ἀδηλο θεωρητικογράφο τῆς Ἀκριβείας· τὸν φανταζόμαστε ὡς φιλακόλουθο Ἱερομόναχο, νὰ μετέχῃ ἐνεργῶς στὶς νυχθήμερες ἀκολουθίες τῆς Ἐκκλησίας· τὸν φανταζόμαστε ὡς φιλομαθῆ ὁρόδοξο γριστιανὸ στὸ προσωπικό του σπουδαστήριο, νὰ ἀναγινώσκει ἀκαταπαύστως τὴν Ἀγία Γραφή⁴¹, νὰ μελετᾶ τοὺς πατέρες, Γρηγόριο τὸν Θεολόγο⁴² καὶ

Ἐπειδὴ γάρ εἰδει ὁ Θεός πολλοὺς τῶν ἀνθρώπων ὁρθυμοτέρους διτας καὶ πρὸς τὴν τῶν πνευματικῶν ἀνάγνωσιν δυσχερῶς ἔχοντας, καὶ τὸν ἐκεῖθεν οὐχ ἡδέως ὑπομένοντας κάματοι, ποθειντέρον τὸν πόνον ποιῆσαι βουλόμενος, καὶ τοῦ καμάτου ὑποτεμέσθαι τὴν αἰσθησιν, τὴν τοῦ μακαρίου Δαβὶδ ἐκίνησε γλῶσσαν μελῳδὰν ἀγαμίζει τῇ προφητείᾳ, ἵνα τῷ ωθημῷ τοῦ μέλους ψυχαγωγούμενοι, μετὰ πολλῆς τῆς προθυμίας τοὺς λερούς αὐτῷ ἀναπέμπωμεν ὑμρους. Οὗτω γάρ η φύσις ἡμῶν πρὸς τὰ ἄσματα καὶ τὰ μέλη οἰκείως ἔχει, ὡς καὶ τὰ ὑπομάζια κλαυθμοίζεισθαι σὲ οὔτω καὶ κατακοιμίζεισθαι. Καὶ γνωαίκες ἱστονθυμοῦσαι, καὶ γηπόνοι καὶ δδοιπόροι τὰ ἄσματα τῶν ἔργων καὶ τῶν πόνων παραμυθοῦνται, ὡς τῆς ψυχῆς, εἰ μέλους ἀκονούσης ὅσον ἀπαντα ἐνεγκεῖν δυναμένης τὰ δχληρὰ καὶ ἐπίτονα. Ἐπει οὖν η ψυχὴ ἡμῶν οἰκείως ἔχει πρὸς τοῦτο τὸ εἶδος τῆς τέρψεως, ἵνα μὴ πορρικὰ ἄσματα οἱ δαίμονες εἰσάγοντες ἀπαντα ἀνατρέπωσι τοὺς φαλμοὺς αὐτοῖς ἐπετείχισεν ὁ Θεός, ὥστε ὅμοι τὸ πρᾶγμα καὶ ἡδονὴ καὶ ὠφέλειαν εἶναι, τοῦ ἀγίου Πρενύματος τῇ τοιαύτῃ ψαλλούσῃ ψυχὴ ταχέως ἐφιπταμένον [...] Διὰ τοῦτο τὰ ἐναρμόνια ταῦτα μέλη τῶν φαλμῶν ἐπιενόηται, ἵνα οἱ παῖδες τὴν ἡλικίαν, ἡ καὶ δλως νεαροὶ τὸ ἥθος, τῷ μὲν δοκεῖν μελῳδῶσι, τῇ ἀληθείᾳ δὲ τὰς ψυχὰς ἐκπαιδεύωνται. Ὡς τῆς σοφῆς ἐπιτοίας τοῦ διδασκάλου, δμοῦ τε ἄδειν ἡμᾶς καὶ τὰ λυσιτελῆ μαθάνειν μηχανωμένου! Ὅθεν καὶ μᾶλλον ἐντυποῦται ταῖς ψυχαῖς τὰ διδάγματα· βίαιον γάρ μάθημα οὐ πέφυκε παραμένειν τὸ δὲ μετὰ τέρψεως καὶ χάριτος εἰσδυδμενον, μονιμώτερον πως ταῖς ψυχαῖς ἡμῶν ἐριζάνει. Ἡ μὲν οὖν πρόχειρος αἴτια, καθ' ἡν ἐν ἡδονῇ τὴν ἐν τοῖς φαλμοῖς μελέτην ποιούμεθα, αὕτη ἐστί, τὸ μελῳδεῖν φημι τὰ δρήματα.

τὴν ψυχὴν φάλλων καὶ ὑποκλέπτην ἄδων τὸν ἐν τῆς ἀναγνώσεως πόρον. Ἐπειδὴ γάρ οἰδει ὁ Θεός πολλοὺς τῶν ἀνθρώπων ὁρθυμοτέρους διτας καὶ πρὸς τὴν τῶν πνευματικῶν ἀνάγνωσιν δυσχερῶς ἔχοντας· καὶ τὸν ἐκεῖθεν οὐχ ἡδέως κάματον δεχόμενοι, ποθειντέρον τοὺς πόνους ποιῆσαι βουλόμενος καὶ τὸν κάματον ὑποτέμνεσθαι, τὴν τοῦ μακαρίου Δαβὶδ ἐκίνησε γλῶτταν μελῳδὰν ἀγαμίζει τῇ προφητείᾳ, ὡς ἵνα ἐνθυμῷ τοῦ μέλους ψυχαγωγούμενοι μετὰ πολλῆς τέρψεως τοὺς λερούς ἀναπέμπωμεν ὑμρους. Οὗτω γάρ η φύσις ἡμῶν πρὸς τὰ ἄσματα καὶ τὰ μέλη οἰκείως ἔχει, ὡς καὶ τὰ ὑπομάζια βρέφη κλαυθμοίζοντα οὔτω καὶ κατακοιμίζεισθαι. Καὶ γνωαίκες ἱστονθυμοῦσαι, καὶ γηπόνοι καὶ δδοιπόροι τὰ ἄσματα τῶν ἔργων καὶ τῶν πόνων παραμυθοῦνται, ὡς τῆς ψυχῆς τοῦ μέλους ἀκονούσης ὅσον ἀπαντα ἐνεγκεῖν δυναμένης τὰ δχληρὰ καὶ ἐπίτονα. Καὶ ἐπεὶ η ψυχὴ ἡμῶν οἰκείως ἔχει πρὸς ταῦτα ἀνέσεως, ἵνα μὴ πορρικὰ ἄσματα οἱ δαίμονες εἰσάγοντες ἀπαντας ἀναστρέψουσι τῆς δρθότητος τοῦ φαλμοῦ, ἀπετείχισεν ὁ Θεός τούτῳ τῇ γλυκύτητι, ὥστε ὅμοι τὸ πρᾶγμα καὶ ἡδονὴν φέρει καὶ ὠφέλειαν παρέχειν τοῖς τὰ τοιαῦτα φάλλονσι. Καὶ ὄλλως· διὰ τοῦτο τὰ ἐναρμόνια ταῦτα μέλη τῶν φαλμῶν ἡμῖν ἐπιενόηται, ἵν' οἱ παῖδες τῇ ἡλικίᾳ ἀκμάζοντες η καὶ δλως τῶν νέων σφριγῶντες τῷ μὲν δοκεῖν μελῳδεῖν τῇ ἀληθείᾳ δὲ τὰς ψυχὰς ἐκπαιδεύωνται. Ὡς τῆς σοφῆς ἐπιτοίας τοῦ διδασκάλου, δμοῦ τε ἄδειν ἡμᾶς καὶ τὰ λυσιτελῆ μαθάνειν μηχανωμένου! Ὅθεν καὶ μᾶλλον ἐντυποῦται ταῖς ψυχαῖς τὰ διδάγματα. βίαιον γάρ μάθημα παραμένειν οὐ πέφυκε. Τὸ δὲ μετὰ τέρψεως καὶ χάριτος ἀδόμενον μέλος μονιμώτερον ἡμῶν τοῖς σώμασι καὶ ταῖς ψυχαῖς ἐριζάνει καὶ αὐξάνει. Καὶ η μὲν πρόχειρος αἴτια καθ' ἡν μεθ' ἡδονῆς τὴν ἐν τοῖς φαλμοῖς μελέτην ποιούμεθα, αὕτη ἐστί.

41. Οἱ, ἐμφανεῖς τούλαχιστον, διάσπαρτες στὸ κείμενο τῆς Ἀκριβείας, σχετικὲς ἀναφορὲς σὲ Παλαιοδιαθηκικὰ καὶ Καινοδιαθηκικὰ χωρία (πίνακα τῶν δποίων βλ. στὴ σ. 184 τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως) ἐπιμαρτυροῦν, βεβαίως, τὴν ἐκ μέρους τοῦ ἀδήλου συντάκτου λιπαρῆ γνώση τῆς Ἀγίας Γραφῆς.

ίδιαι·έξεως Ἰωάννη τὸν Δαμασκηνό, στὴν ἡγιασμένη φυσιογνωμίᾳ τοῦ ὄποιου σπουδαία συμβολὴ σὲ Θεωρητικὰ καὶ πρακτικὰ ζητήματα ψαλτικῆς τέχνης ἀπέδωσε —ἔστω καὶ ψευδεπιγράφως— ἡ παράδοση τῆς ἐκκλησίας μας⁴³. τὸν φανταζόμαστε ὡς εὐλαβῆ μουσικοδιδάσκαλο στὸ ίδιωτικὸ διδακτήριό του, νὰ μελετᾶ τὸ παλαιὸ Στιγμάρι⁴⁴, νὰ ἐμπνέεται καὶ νὰ κρατᾷ σημειώσεις, ἀποπειρώμενος

42. Ἐπισημαίνουμε ἐνδεικτικῶς δύο περιοπές τῆς Ἀκριβείας, διόπου ὁ ἐν λόγῳ Ιερὸς πατὴρ οἰκονομάζεται συγκεκριμένως. Στὴν πρώτη περιοπή [= 'Ἀκριβεία, σ. 92, στ. 561-563 (.: «... ὡς ὁ Θεολόγος ἔφη Γρηγόριος: „πρῶτον μὲν ἐννοεῖ τὰς ἀγγελικὰς δυνάμεις καὶ οὐρανίους, καὶ τὸ ἐννόημα ἔργον ἦν'...»)] γρησιμοποιεῖται «δυνατοληπτικῶς» (δοθέντος ὅτι πρόκειται γιὰ τμῆμα τοῦ αὐτού σιως μεταφρεμένου ἀποσπάσματος τῆς 'Ἐκδόσεως Ἀκριβοῦς τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως') χωρίο ποὺ ἀπαντᾶ στὶς ἀκόλουθες δύμιλες Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ «Ἄλγος ΛΗ'. Εἰς τὰ Θεοφάνια, εἴτουν Γενέθλια τοῦ Σωτῆρος» καὶ, «Ἄλγος ΜΕ'. Εἰς τὸ ἄγιον Πάσχα» [(: «πρῶτον μὲν ἐννοεῖ τὰς ἀγγελικὰς δυνάμεις καὶ οὐρανίους· καὶ τὸ ἐννόημα ἔργον ἦν» (P.G. 36, 320C καὶ P.G. 36, 629A, ἀντιστοίχως)]. Στὴ δευτέρα περιοπή [= 'Ἀκριβεία, σ. 94, στ. 607-608 (.: «... ὡς φησιν Γρηγόριος ὁ Θεολόγος: „ὅταν δὲ εἴπω Θεόν, τὸν πατέρα καὶ τὸν υἱὸν καὶ τὸν ἄγιον πνεῦμα λέγω'...»)], δ ἀδηλος συντάκτης τοῦ Θεωρητικοῦ ἐγχειριδίου ἐπικαλεῖται, δμοίως ἐπέριο χωρίο τῶν ἀνωτέρω ἐπισημανθεισῶν δυμιλιῶν Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου [(: «Θεοῦ δὲ ὅταν εἴπω, λέγω Πατρός, καὶ Γίοῦ, καὶ ἄγιου Πνεύματος» (P.G. 36, 320B καὶ P.G. 36, 628C, ἀντιστοίχως)]. Ἀμφότερες οἱ περιοπές δὲν ὑπομνηματίζονται ἀπὸ τὸν ἐπιμελητὴ τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως.

43. 'Υπονοοῦμε, βεβαίως, ἐδῶ τόσο τὸ πολλαχοῦ ἀνωτέρω μνημονεύθεν ψευδεπίγραφο Θεωρητικὸ ἐγχειριδίο τῶν 'Ἐρωταποκρίσεωι' ὃσο καὶ τὰ ψευδεπιγράφως ἐπίσης ἀποδιδόμενα στὸν Δαμασκηνὸν Ἰωάννη ποικιλοειδῆ μελοποιήματα τῆς νυχθημέρου ἀκολουθίας, ἢτοι μέλη τοῦ ἑσπερινοῦ (κακφαγάρια κατ' ἥχον [ἥ καὶ συλλήβδην τὸ παλαιὸ 'Ἀναστασιματάριο]), τοῦ ὅρθρου (ἀσματικὸ τρισάγιο) καὶ τῆς Θείας λειτουργίας (ἀλληλουιάριο, χερουβικά [Οἱ τὰ Χερουβίμι μαὶ Νῦν αἱ δυνάμεις], κοινωνικά [Ἄλετε τὸν Κύριον καὶ Γεύσασθε] καὶ ἕνα θεοτοκίο μάθημα), γιὰ νὰ μὴ ἐπεκταθοῦμε σὲ ἄλλα θυμλούμενα ποὺ τὸν φέρουν ὡς ἐπινοητὴ καὶ αὐτῆς ἀκόμη τῆς βυζαντινῆς παρασημαντικῆς. 'Ἐσκεμμένως ἀποφεύγουμε ἐδῶ τὴν παράθεση εἰδικωτέρων βιβλιογραφικῶν παραπομπῶν ἐπὶ τοῦ μεγάλου αὐτοῦ θέματος τῆς βυζαντινῆς μουσικολογίας, πρᾶγμα ποὺ 0ά μᾶς ὀδηγοῦσε σὲ μακρὺ σχολιασμό, ἀπομακρύνοντάς μας ἀπὸ τὸ ἐν προκειμένῳ ζητούμενο. Σημειώνουμε, πάντως ὅτι ὡς βασικὸς ἐκφραστὴς καὶ κύριος ὑποστηρικτὴς αὐτῆς τῆς ψευδεπιγράφου μουσικῆς δραστηριότητος Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ ἀναγνωρίζεται ἀναντιρρήτως ὁ Γεώργιος Παπαδόπουλος, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἴστοριαν τῆς παρ' ἡμῖν ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς καὶ οἱ ἀπὸ τῶν ἀποστολικῶν χρόνων ἄχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν ἀκριμάσαντες ἐπιφανέστεροι μελιφοί, ύμνογράφοι, μουσικοὶ καὶ μουσικολόγοι, ἐν 'Αθήναις 1890, σσ. 154-230. Πρβλ. καὶ τοῦ ίδιου, 'Ιστορικὴ ἐπισκόπησις τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς ἀπὸ τῷ ἀποστολικῷ χρόνῳ μέχρι τῷ καθ' ἡμᾶς (1-1900 μ.Χ.), 'Αθήναι 1904, σσ. 107-116.

44. 'Εὰν ἔξαιρέσουμε τὴν τελευταία «μουσικὴ παραπομπὴ» τοῦ ἐν λόγῳ ἐγχειριδίου, ὅλα τὰ ὑπόλοιπα μουσικὰ παραδείγματα, διὰ τῶν δποίων δ ἀδηλος συντάκτης τῆς 'Ἀκριβείας πτκμηριώνει τὸν Θεωρητικὸ λόγο του, προέρχονται ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Στιγμαρίου. Βλ. πρωτίστως τὶς σχετικὲς ἀναφορὲς στὸ κείμενο τῆς 'Ἀκριβείας (σ. 52, στ. 111-114, σ. 84, στ. 458-460, σ. 114, στ. 833-835, σ. 116, στ. 855-858, σ. 132, στ. 997-999, σ. 134, στ. 1013-1015, σ. 136, στ. 1022-1023), ἀλλὰ πρβλ. καὶ τὶς ὁμοιειδεῖς παρατηρήσεις τοῦ ἐπιμελητοῦ τῆς ἐκδόσεως, Bjarne Scharlau (σσ. 18, 20, 147, 149-150, 159, 181-183).

νὰ συμπληρώσει, νὰ διευκρινίσει περαιτέρω εἰδικὰ θεωρητικὰ ζητήματα, νὰ παραδώσει τὴν καινοφανῆ εὐφάνταστη προσωπική του ἐρμηνεία σὲ ὄρισμένα ἀδιευκρίνιστα θέματα τῆς θεωρίας τῆς ψαλτικῆς τέχνης. «'Αλλ' ἡμεῖς μετὰ τῆς βιογραφίας τοῦ Θεοῦ ἐρμηνεύσειν μέλλομεν τὰς ὑποθέσεις ταύτας. καὶ μέμνησό μου τῆς ψυχῆς, υἱός μου, μετὰ τὸν θάνατόν μου. διδάξω σε γάρ ἀπερ ὀλίγοι γινώσκουσιν»⁴⁵, νουθετεῖ ὁ Ἰδιος, μέσω τοῦ ὑποτιθεμένου προσώπου τοῦ μαθητοῦ του, τοὺς ἀνὰ τοὺς αἰῶνες ἀναγνῶστες τοῦ πονήματός του. «Ἐκδηλη εἶναι ἡ ἀγωνία ποὺ τὸν διακατέχει, οἱ μαθητές του νὰ κατανοήσουν δύσληπτα καὶ δυσνήτα συγχὰ θεωρητικὰ δεδομένα τῆς ψαλτικῆς μιμούμενος δὲ τὴν Κυριακὴ τακτικὴ διδάσκει παραβολικῶς: «... ἐπειδὴ οὐδὲν ἐννόησας τὰς παραβολὰς ἐκείνας, λοιπὸν γρήζεις καὶ ἄλλης παραβολῆς»⁴⁶, λέγει ὁ Ἰδιος πρὸς τὸν μαθητή του σὲ κάποιο σημεῖο τοῦ ἐγχειριδίου.

Ποιός λόγος τὸν ὀθεῖ νὰ συσχετίζει τὸ περιεχόμενο τῶν «παραβολῶν» του πρὸς ἀγιογραφικὰ χωρία, δρυόδοξες δογματικὲς ἀλήθειες ἢ ἐξειδικευμένες πατερικὲς διδασκαλίες; 'Οπωσδήποτε ἡ προσωπική του παιδεία, οἱ βαθειές ἐκκλησιαστικὲς καταβολές του, ἡ ὄλη θεολογικὴ προδιάθεσή του, ποὺ κατὰ τὴν διατύπωση, ἀνάπτυξῃ καὶ ἐρμηνεύα μουσικῶν ζητημάτων συνειρμικῶς ἀνασύρει στὸν νοῦ του τὰ ἀντίστοιχα θεολογικὰ δεδομένα: «ἐγὼ γάρ <ἢ ἀμαρτωλός> περὶ σημαδίων ἐρμηνεύω· ὅμως ἀπερ ἡκουσα παρὰ τῶν ἀγίων πατέρων ἐρῶ»⁴⁷, διευκρινίζει ὁ Ἰδιος. 'Τπ' αὐτὴν τὴν ἔννοια πρέπει, φρονοῦμε, νὰ αἰτιολογηθεῖ τὸ γεγονός τῆς διανθίσεως τοῦ περὶ ψαλτικῆς τέχνης θεωρητικοῦ λόγου του μὲ ἀγιογραφικὰ παράλληλα, φαινόμενο συχνότατο στὸ σύγγραμμά του· ἴδού, γιὰ παράδειγμα, πῶς σχολιάζει τὴν μεταξὺ σημαδίου σώματος καὶ σημαδίου πνεύματος ὑφισταμένη δαφορά: «καὶ ὅκουσον πάλιν ἐρμηνείαν περὶ τοῦ πνεύματος· τὸ γάρ πνεῦμα ἐντιμότερόν ἐστιν τοῦ σώματος, ὅτι τὸ σῶμα διὰ τὸ πνεῦμα ἐγένετο, καὶ οὐχὶ τὸ πνεῦμα διὰ τὸ σῶμα. ὡσπερ καὶ ὁ Θεὸς πρότερον ἐποίησε τὸ σῶμα τοῦ Ἀδάμ ἐκ τῆς γῆς, ὕστερον δὲ ἔθηκε τὸ πνεῦμα αὐτοῦ εἰς τὸ σῶμα· οὕτως οὖν καὶ ὁ ποιήσας τὰ σημάδια πρότερον ἐποίησε τὰ σώματα, ὕστερον δὲ τὰ πνεύματα»⁴⁸. 'Ομοιοτρόπως, πάλι, σχολιάζει τὴν πολυειδῆ ἐνέργεια τοῦ χορεύματος, ὅπου ἐπικαλεῖται τὸν προφήτη 'Ησαῖα: «τὸ μὲν χόρευμα γίνεται καὶ ἀπὸ ἐνὸς ἀνθρώπου καὶ ἀπὸ πολλῶν, ὃ δὲ χορὸς δηλοῦ περὶ συνάξεως. τὸ μὲν δόνομα ἐνικῶς, ἡ δ' ἐνέργεια πληθυντικῶς· ὡς γέραπται· 'χορὸς ἀγίων ἀγγέλων καὶ ἀρχαγγέλων ὑμνεῖ σε καὶ λέγει· "Ἄγιος, ἄγιος, ἄγιος εἰ ὁ Θεὸς κύριος Σαβαὼθ καὶ <πλήρης ὁ οὐρανὸς καὶ> ἡ γῆ τῆς δόξης σου"»⁴⁹. 'Ερμηνεύοντας δὲ

45. 'Ἀκρίβεια, σ. 76, στ. 335-337.

46. 'Ἀκρίβεια, σ. 86, στ. 479-480.

47. 'Ἀκρίβεια, σ. 88, στ. 518-519.

48. 'Ἀκρίβεια, σσ. 82-84, στ. 441-446. Πρβλ. καὶ Γερ. β', 7.

49. 'Ἀκρίβεια, σ. 122, στ. 887-891. Πρβλ. καὶ 'Ησ. ι', 3.

τὸ σεῖσμα, καὶ προσομοιάζοντας ω̄ τὸ πρὸς σεισμὸν σείοντα οἰκον, σημειώνει: «... εἴη δ' ἀν ὁ σεισμὸς οὗτος νεῦσις Θεοῦ πρὸς τοὺς ἐν τῇ γῇ, ἐφ' ἦς ὁ οἰκος ἔδρυται. ὁ ἐπιβλέπων γάρ φησιν ὁ Δαυὶδ ἐπὶ τὴν γῆν, καὶ ποιῶν αὐτὴν τρέμειν'. οὗτως οὖν καὶ τὸ σεῖσμα...»⁵⁰.

'Επιπροσθέτως, ὅμως, πρὸς παρόμοια προσέγγιση τῆς ψαλτικῆς συνηγοροῦν ἐνδεχομένως καὶ οἱ ἀκόλουθοις δύο «ἀμφίρροπες» συνθήκες, ποὺ πρέπει μᾶλλον νὰ ὑποθέσουμε ὅτι συμπαρακολουθοῦν τὴν ὅλη ἀνάπτυξη τῆς σκέψεως τοῦ ἀδήλου θεωρητικογράφου μας καὶ πρυτανεύουν κατὰ τὴν τελικὴ διαμόρφωση τοῦ περιεχομένου τοῦ ἐγχειριδίου ποὺ αὐτὸς παραδίδει:

α) 'Ως πρώτη συνθήκη εἶναι, νομίζουμε, θεμιτὸν νὰ θεωρηθοῦν οἱ ἀνάλογες προϋποθέσεις ἐκ μέρους τῶν ἀποδεκτῶν τοῦ λόγου του· ὁ συγκεκριμένος θεωρητικογράφος ἀπευθύνεται πρὸς ὁμοϊδεάτες του, πρὸς ἀνθρώπους τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ περιβόλου, ἐγκρατεῖς λιπαρᾶς θεολογικῆς παιδείας. Πῶς ἀλλιῶς αἵτιολογεῖται ἡ ἐρμηνεία τῆς ὁμοιότητας καὶ ἐν ταύτῳ διαφορᾶς τριῶν φωνητικῶν σημαδίων, ὀλίγου, δξείας καὶ πετασῆς, μέσω τοῦ δόγματος τῆς Ἀγίας Τριάδος: «ὅμοιός ἐστι καὶ ὁ ἄνθρωπος, νοῦς, ψυχή, καὶ σῶμα ἐν μιᾷ ὑποστάσει, νῦν δὲ καὶ τὰ τρία σημάδια ταῦτα, ἥγουν τὸ ὀλίγον, καὶ ἡ δξεία, καὶ ἡ πετασή, κατὰ τὴν μετροφωνίαν ἴσσρφωνά εἰσι, κατὰ δὲ τὴν ἰδιότητα τῆς χειρονομίας, ἄλλο ἐστὶ τὸ ὀλίγον, καὶ ἄλλο ἡ δξεία, καὶ ἄλλο ἡ πετασή. Καὶ προσκυνῶ καὶ δοξάζω τὴν παναγίαν Τριάδα· οὐ τολμῶ δὲ παραβαλεῖν, ἀλλὰ μετὰ φόβου καὶ τρόμου οὗτοι λέγω, ὡς ἔμαθον ἀκριβῶς ἐκ τῆς ὁρθοδόξου πίστεως· ὅτι κατὰ τὴν θεότητα μίαν φύσιν ἔχει ἡ ἀγία Τριάς, κατὰ δὲ τὰς ἰδιότητας τῶν τριῶν ὑποστάσεων, ἄλλος ἐστὶν ὁ πατήρ, καὶ ἄλλος ὁ υἱός, καὶ ἄλλο τὸ πνεῦμα τὸ ἄγιον· τρία πρόσωπα ἐν μιᾷ θεότητι, ἢ πρέπει πᾶσα δόξα τιμὴ καὶ προσκύνησις εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. ἀμήν»⁵¹. Ο ἀδηλος συντάκτης τῆς Ἀκριβείας μοιάζει νὰ ἐπιδεικνύει ἱδιαίτερη μέριμνα ὥστε νὰ ισχύει ἀντιστρόφως γνωστὴ ρήση τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, τὴν ὁποία ἀς ἐπιτραπεῖ ἐδῶ νὰ παραφράσουμε ἀρμοδίως: «Τὴν τοῦ ὁρθοδόξου δόγματος ἔκθεσιν τοῖς τῆς ψαλτικῆς σημαδίοις ἐγκατέμι-

50. Ἀκριβεία, σ. 128, στ. 940-943. Πρβλ. καὶ Ψαλμ. ργ', 32. Στὴν ίδια συνάφεια τοῦ λόγου, κατὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς ὑπογραφομένης στὸ σεῖσμα ὑπορροής, ὁ ἀδηλος συντάκτης τῆς Ἀκριβείας ἀνασύρει καὶ ἔτερο χωρίο τοῦ ίδιου ψαλμοῦ (Ψαλμ. ργ', 12), ὡς ἀκολούθως: «Καὶ δι μαθητής· πῶς τρέχει [sc. ἡ ὑπογραφομένη στὸ σεῖσμα ὑπορροή] καὶ οὐκ ἔχει φωνήν; Καὶ διδάσκαλος· τὸ ೦δωρ ἄψυχον μὲν πρᾶγμά ἐστι, φυσικὸν δὲ ἔχει τὸ τρέχειν, ἀλλ' οὐχὶ πάντοτε· οὐταν μὲν γάρ ἔχῃ Ισασμὸν ἐπὶ τῆς γῆς, ἀπλοῦται· οὐταν δὲ ἔχῃ φεῦμα, τουτέστι κατάβασιν, τότε τρέχει συντομώπερον· διδωσι δὲ καὶ φωνάς, ὡς φησιν δ προφήτης· ἐκ μέ, σου τῶν πετρῶν δώσουσι φωνήν· 'ει δὲ ἔχει ξμπροσθεν αὐτοῦ ἐμποδισμόν, ητοι φραγμόν-ΐσταται ἀτάραχον καὶ ἀφωνον. οὐταν δὲ ἐλθών τις ταράξῃ αὐτό, σαλεύεται μόνον, ἀλλ' οὐ δύναται τρέχειν διὰ τὸν φραγμόν. οὗτως οὖν καὶ ἡ ὑπορροή...» ('Ἀκριβεία, σσ. 130-132, στ. 974-981).

51. Ἀκριβεία, σσ. 66-68, στ. 220-230.

ξεν, ἵνα τῷ οἰκείῳ καὶ προφανεῖ τοῦ δόγματος τὴν τῆς μουσικῆς θεωρίας γνῶσιν λανθανόντως ὑποδεξώμεθα»⁵².

β) ‘Η δευτέρα συνθήκη εύρισκεται στὸν ἀντίποδα τῆς πρώτης, καθ’ ὅτι πρόδηλη εἶναι ἡ διαπίστωση πῶς ὄμιλώντας διὰ θεολογικοῦ λόγου περὶ θεωρητικῶν τῆς ψαλτικῆς τέχνης θεμάτων ὁ θεωρητικογράφος μας ἐπιθυμεῖ προφανέστατα νὰ διδάξῃ θεολογία μέσω τῆς μουσικῆς. Τούτη ἡ τελευταία παρατήρηση προσεπιμαρτυρεῖται ἀπὸ τὴν ἔξης καταπληκτικὴ περίπτωση, τὴν ὃποίᾳ ἐπισημαίνουμε ἐδῶ ἀκροθιγῶς· ἐν κατακλεῖδι τῆς περὶ πνευμάτων ἐνότητος τοῦ ἐγχειριδίου, ὁ συντάκτης καταχωρίζει μιὰν —θεολογικοῦ ἀμιγῶς περιεχομένου— ἐκτενῆ παράγραφο, περὶ ἀγγέλων διαλαμβάνουσα, ὃπου παραθέτει —καὶ σχολιάζει ἐν συνεχείᾳ— πλῆρες σχεδὸν τὸ δέκατο ἔβδομο κεφάλαιο τῆς ’Εκδόσεως ’Ακριβοῦς τῆς ’Ορθοδόξου Πίστεως τοῦ ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ. Ιδού, σὲ παράλληλους πίνακες, πῶς διαμορφώνεται τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα:

Ιωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ

Ἐκδοσις Ἀκριβῆς τῆς ’Ορθοδόξου Πίστεως⁵³

Αδήλου

Ἀκριβεία κατ’ ἐρώτησιν καὶ ἀπόκρισιν τῶν τόνων τῆς παπαδικῆς τέχνης⁵⁴

Αὐτὸς τῶν ἀγγέλων ἐστὶ ποιητὴς καὶ δημιουργὸς ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἰναι παραγαγὼν αὐτούς, κατ’ οἰκείαν εἰκόνα κτίσας αὐτοὺς φύσιν ἀσώματον, οἷόν τι πνεῦμα ἢ πῦρ ἄνευ, ὡς φησιν ὁ θεῖος Δανιήλ· Ὁ ποιῶν τοὺς ἀγγέλους αὐτοῦ πνεύματα καὶ τοὺς λειτουργοὺς αὐτοῦ πνεύματα φλόγα, τὸ κοῦφον καὶ διάπυρον καὶ θερμὸν καὶ τομώτατον καὶ δέξιν περὶ τὴν θείαν ἔφεσίν τε καὶ λειτουργίαν διαγράφων καὶ τὸ ἀνωφερὲς αὐτῶν καὶ πάσης ὑλικῆς ἐνροίας ἀπηλλαγμένον.

Φησὶν Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς ὅτι. Αὐτὸς τῶν ἀγγέλων ἐστὶ ποιητὴς καὶ δημιουργὸς ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἰναι παραγαγὼν αὐτούς, κατ’ οἰκείαν εἰκόνα κτίσας αὐτοὺς φύσιν ἀσώματον, οἷόν τι πνεῦμα ἢ πῦρ ἄνευ, ὡς φησιν ὁ θεῖος Δανιήλ· Ὁ ποιῶν τοὺς ἀγγέλους αὐτοῦ πνεύματα καὶ τοὺς λειτουργοὺς αὐτοῦ πνεύματα φλόγα, τὸ κοῦφον καὶ διάπυρον καὶ θερμὸν καὶ τομώτατον καὶ δέξιν περὶ τὴν θείαν ἔφεσίν τε καὶ λειτουργίαν διαγράφων καὶ τὸ ἀνωφερὲς αὐτῶν καὶ πάσης ὑλικῆς ἐνροίας ἀπηλλαγμένον.

52. Βλ. Βασιλείου Καισαρείας, “Ομιλία εἰς τὸν πρῶτον ψαλμόν”, P.G. 29, 212B [: “Ἐπειδὴ γάρ εἰδε τὸ Πνεῦμα τὸ ἄγιον δυσάγωγον πρὸς ἀρετὴν τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων, καὶ διὰ τὸ πρὸς ἡδονὴν ἐπιρρέπες τοῦ ὀρθοῦ βίου καταμελοῦντας ἡμᾶς· τί ποιεῖ; Τὸ ἐκ τῆς μελαχρίδας τερπνὸν τοῖς δόγμασιν ἐγκατέμειξεν, ἵνα τῷ προσηνεῖ καὶ λείψῃ τῆς ἀκοῆς τὸ ἐκ τῶν λόγων ὀφέλιμον λανθανόντως ὑποδεξώμεθα”].

53. Τὸ κείμενο ἀπὸ τὴν χριτικὴν ἔκδοσην: *Die schriften des Johannes von Damaskos. Herausgeben vom byzantinischen Institut der Abtei Scheyern. II* Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὁρθοδόξου πίστεως. *Expositio fidei*, Besorgt von P. Bonifatius Kotter O. S. B., Walter de Grayter. Berlin-New York 1973 [στὸ ἔξης: Kotter], pp. 45-48.

54. Βλ. Ἀκριβεία, σσ. 90-92, στ. 520-570.

“Αγγελος τοίνυν ἐστὶν οὐσία τοερά, ἀεικίνητος, αὐτεξούσιος, ἀσώματος, θεῷ λειτουργοῦσα, κατὰ χάριν ἐν τῇ φύσει τὸ ἀθάνατον εἰληφυῖα, ἵστησιας τὸ εἶδος καὶ τὸν δρον μόνος δικτίστης ἐπίσταται. Ἀσώματος δὲ λέγεται καὶ ἄνθος, δσον πρὸς ἡμᾶς· πᾶν γὰρ συγκριτόμενον πρὸς θεὸν τὸν μόνον ἀσύγκριτον παχύ τε καὶ ὑλικὸν εὑρίσκεται, μόνον γὰρ ἄνθον τὸ θεῖον ἐστι καὶ ἀσώματον.

“Ἐστι τοίνυν φύσις λογικὴ νοερά τε καὶ αὐτεξούσιος, τρεπτὴ κατὰ γνῶμην ἢτοι ἐθελότρεπτος· πᾶν γὰρ κτιστὸν καὶ τρεπτόν, μόνον δὲ τὸ ἄκτιστον ἀτρεπτόν, καὶ πᾶν λογικὸν αὐτεξούσιον. Ὡς μὲν οὖν λογικὴ καὶ νοερά αὐτεξούσιός ἐστιν, ὡς δὲ κτιστὴ τρεπτὴ, ἔχουσα ἔξουσίαν καὶ μένειν καὶ προκόπτειν ἐν τῷ ἀγαθῷ καὶ ἐπὶ τὸ χεῖρον τρέπεσθαι.

‘Αινεπίδεκτος μετανοίας, δτι καὶ ἀσώματος· δ γὰρ ἄνθρωπος διὰ τὴν τοῦ σώματος ἀσθένειαν τῆς μετανοίας ἔτυχεν. ’Αθάνατος οὐ φύσει, ἀλλὰ χάριτι· πᾶν γὰρ τὸ ἀρεξάμενον καὶ τελευτῇ κατὰ φύσιν. Μόνος δὲ ὁ θεός ἀεὶ ὥν, μᾶλλον δὲ καὶ ὑπὲρ τὸ ἀεὶ οὐχ ὑπὸ χρόνον γάρ, ἀλλ’ ὑπὲρ χρόνον διὰ τῶν χρόνων ποιητής.

Φῶτα δεύτερα νοερὰ ἐκ τοῦ πρώτου καὶ ἀνάρχου φωτὸς τὸν φωτισμὸν ἔχοντα, οὐ γλώσσης καὶ ἀκοῆς δεδμενα, ἀλλ’ ἄνευ λόγου προφορικοῦ μεταδιδόντα ἀλλήλοις τὰ ἴδια νοήματα καὶ βουλήματα.

Διὰ τοῦ λόγου τοίνυν ἐκτίσθησαν πάντες οἱ ἄγγελοι καὶ ὑπὸ τοῦ ἀγίου πνεύματος διὰ τοῦ ἀγιασμοῦ ἐτελειώ-

“Αγγελος τοίνυν ἐστὶν οὐσία τοερά, ἀεικίνητος, αὐτεξούσιος, ἀσώματος, θεῷ λειτουργοῦσα, κατὰ χάριν ἐν τῇ φύσει τὸ ἀθάνατον εἰληφυῖα, ἵστησιας τὸ εἶδος καὶ τὸν δρον μόνος δικτίστας ἐπίσταται. Ἀσώματος δὲ ἄνθος λέγεται, δσον πρὸς ἡμᾶς· πᾶν γὰρ συγκριτόμενον πρὸς θεὸν τὸν μόνον ἀσύγκριτον παχύ τε καὶ ὑλικὸν εὑρίσκεται, μόνον γὰρ ὅντως ἄνθον τὸ θεῖον ἐστι καὶ ἀσώματον.

“Ἐστι τοίνυν φύσις λογικὴ νοερά τε καὶ αὐτεξούσιος, τρεπτὴ κατὰ γνῶμην ἢγουν ἐθελότρεπτος· πᾶν γὰρ κτιστὸν καὶ τρεπτόν, μόνον γὰρ τὸ ἄκτιστον ἀτρεπτόν, καὶ πᾶν λογικὸν αὐτεξούσιον. ὡς μὲν οὖν λογικὴ καὶ νοερά, αὐτεξούσιός ἐστιν, ὡς δὲ κτιστὴ καὶ τρεπτὴ, ἔχουσα ἔξουσίαν καὶ μένειν καὶ προκόπτειν ἐν τῷ ἀγαθῷ καὶ ἐπὶ τὸ χεῖρον τρέπεσθαι.

‘Αινεπίδεκτος μετανοίας, δτι καὶ ἀσώματος· δ γὰρ ἄνθρωπος διὰ τὴν τοῦ σώματος ἀσθένειαν τῆς μετανοίας ἔτυχεν. ἀθάνατος οὐ φύσει, ἀλλὰ χάριτι· ἢγουν διὰγγελος. πᾶν γὰρ τὸ ἀρεξάμενον καὶ τελευτῇ κατὰ φύσιν. μόνον δὲ θεός ἀεὶ ὥν, μᾶλλον δὲ καὶ ὑπὲρ τὸ ἀεὶ οὐχ ὑπὸ χρόνον γάρ, ἀλλ’ ὑπὲρ χρόνον διὰ τῶν χρόνων ποιητής φύσει ἀθάνατός ἐστι.

Φῶτα δεύτερα νοερὰ ἐκ τοῦ πρώτου καὶ ἀνάρχου φωτὸς τὸν φωτισμὸν ἔχοντα, οὐ γλώσσης καὶ ἀκοῆς δεδμενα, ἀλλ’ ἄνευ λόγου προφορικοῦ διδόντα ἀλλήλοις τὰ ἴδια νοήματα καὶ βουλεύματα.

Διὰ τοῦ λόγου τοίνυν ἐκτίσθησαν πάντες οἱ ἄγγελοι καὶ ὑπὸ τοῦ ἀγίου πνεύματος διὰ τοῦ ἀγιασμοῦ ἐτελειώ-

Θησαν κατ' ἀναλογίαν τῆς ἀξίας καὶ τῆς τάξεως τοῦ φωτισμοῦ καὶ τῆς χάριτος μετέχοντες.

Περιγραπτοί· δτε γάρ εἰσιν ἐν τῷ οὐρανῷ, οὐκ εἰσιν ἐν τῇ γῇ, καὶ εἰς τὴν γῆν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἀποστελλόμενοι οὐκ ἐναπομένουσιν ἐν τῷ οὐρανῷ. Οὐ περιορίζονται δὲ ὑπὸ τειχῶν καὶ θυρῶν καὶ κλειθρῶν καὶ σφραγίδων ἀόριστοι γάρ. Ἀορίστους δὲ λέγω· οὐ γάρ, καθό εἰσιν, ἐπιφαίνονται τοῖς ἀξίοις, οἷς δὲ θεός φαίνεσθαι αὐτοὺς θελήσει, ἀλλ' ἐν μετασχηματισμῷ, καθὼς δύνανται οἱ δρῶντες δρᾶν. Ἀόριστον γάρ ἔστι φύσει καὶ κυρίως μόνον τὸ ἄκτιστον· πᾶν γὰρ κτίσμα ὑπὸ τοῦ κτίσαντος αὐτὸν θεοῦ δρίζεται’.

Ἐξωθεν τῆς οὐσίας τὸν ἀγιασμὸν ἐκ τοῦ ἁγίου πνεύματος ἔχοντες, διὰ τῆς θείας χάριτος προφητεύοντες, μὴ γάμου χρήζοντες, ἐπειδήπερ μή εἰσι θυητοί.

Νόες δὲ ὄντες ἐν νοητοῖς καὶ τόποις εἰσίν, οὐ σωματικῶς περιγραφόμενοι (οὐ γὰρ σωματικῶς κατὰ φύσιν σχηματίζονται οὐδὲ τριχῆ εἰσι διαστατοί), ἀλλὰ τῷ νοητῷ παρεῖναι καὶ ἐνεργεῖν, ἕρθα δὲ προσταχθῶσι, καὶ μὴ δύνασθαι κατὰ ταῦτα ὡδε κακεῖσε εἶναι καὶ ἐνεργεῖν.

Εἴτε ἵσοι κατ' οὐσίαν εἴτε διαφέροντες ἀλλήλων, οὐκ ἵσμεν. Μόνος δὲ ὁ ποιήσας αὐτοὺς θεός ἐπίσταται, ὁ καὶ τὰ πάντα εἰδώς. Διαφέροντες δὲ ἀλλήλων τῷ φωτισμῷ καὶ τῇ στάσει, εἴτε πρὸς τὸν φωτισμὸν τὴν στάσιν ἔχοντες ἢ πρὸς τὴν στάσιν τοῦ φωτισμοῦ μετέχοντες, καὶ ἀλλήλους φωτίζοντες διὰ τὸ ὑπερέχον τῆς τάξεως ἢ φύσεως. Δῆλον δέ, ὡς οἱ ὑπερέχοντες

Θησαν κατὰ τὴν ἀναλογίαν τῆς ἀξίας καὶ τῆς τάξεως τοῦ φωτισμοῦ καὶ τῆς χάριτος μετέχοντες.

Περιγραπτοί· δτε γάρ εἰσιν ἐν τῷ οὐρανῷ, οὐκ εἰσιν ἐν τῇ γῇ, καὶ εἰς τὴν γῆν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἀποστελλόμενοι οὐκ ἐναπομένουσιν ἐν τῷ οὐρανῷ. οὐ περιορίζονται δὲ ὑπὸ θυρῶν καὶ τειχῶν καὶ κλειθρῶν καὶ σφραγίδων ἀόριστοι γάρ εἰσιν. ἀορίστους δὲ λέγω· οὐ γάρ, καθό εἰσιν, ἐπιφαίνονται τοῖς ἀξίοις, οἷς δὲ θεός φαίνεσθαι αὐτοὺς θελήσει, ἀλλ' ἐν μετασχηματισμοῖς, καθὼς δύνανται οἱ δρῶντες δρᾶν. Ἀόριστον γάρ ἔστι φύσει καὶ κυρίως μόνον τὸ ἄκτιστον· πᾶν δὲ κτίσμα ὑπὸ τοῦ κτίσαντος αὐτὸν θεοῦ δρίζεται’.

Ἐξωθεν τῆς οὐσίας τὸν ἀγιασμὸν ἐκ τοῦ ἁγίου πνεύματος ἔχοντες, διὰ τῆς θείας χάριτος προφητεύοντες,

τοῖς ὑποβεβηκόσι μεταδιδόσαι τοῦ τε φωτισμοῦ καὶ τῆς γνώσεως.

Ίσχυροὶ καὶ ἔτοιμοι πρὸς τὴν τοῦ θείου θελήματος ἐκπλήρωσιν καὶ πανταχοῦ εὐθέως εὐρισκόμενοι, ἐνθα ἀνὴρ θεία κελεύσῃ ἐπίνευσις, τάχει φύσεως, καὶ φυλάττοτες μέρη τῆς γῆς, καὶ ἐθνῶν καὶ τόπων προϊστάμενοι, καθὼς ὑπὸ τοῦ δημιουργοῦ ἐτάχθησαν, καὶ τὰ καθ' ἡμᾶς οἰκογομοῦντες καὶ βοηθοῦντες ἡμῖν πάντως δὲ ὅτι κατὰ τὸ θεῖον θέλημά τε καὶ πρόσταγμα ὑπὲρ ἡμᾶς ὄντες ἀεὶ τε περὶ θεόντων ὑπάρχοντες.

Δυσκίνητοι πρὸς τὸ κακὸν ἀλλ' οὐκ ἀκίνητοι, νῦν δὲ καὶ ἀκίνητοι, οὐ φύσει ἀλλὰ χάριτι καὶ τῇ τοῦ μόνου ἀγαθοῦ προσεδρείᾳ. Ὁρῶντες θεόντων κατὰ τὸ ἐφικτὸν αὐτοῖς καὶ ταύτην τροφὴν ἔχοντες. Ὑπὲρ ἡμᾶς ὄντες ὡς ἀσώματοι καὶ παντὸς σωματικοῦ πάθους ἀπηλλαγμένοι, οὐ μὴν ἀπαθεῖς μόνον γὰρ τὸ θεῖον ἀπαθές ἐστι. Μετασχηματίζονται δέ, πρὸς δύορ δὲ σποντῆς κελεύσῃ θεός, καὶ οὕτω τοῖς ἀνθρώποις ἐπιφανεύονται καὶ τὰ θεία αὐτοῖς ἀποκαλύπτουσι μυστήρια. Ἐν οὐρανῷ διατρίβουσι καὶ ἐν ἔργον ἔχουσιν ὑμνεῖν τὸν θεόντων καὶ λειτουργεῖν τῷ θείῳ αὐτοῦ θελήματι.

Καθὼς δὲ ὁ ἀγιώτατος καὶ ἴερωτατος καὶ θεολογικώτατός φησι Διονύσιος δ' Ἀρεοπαγίτης· 'Πᾶσα ή θεολογία ἦγουν ἡ θεία γραφή τὰς οὐρανίους οὐσίας ἐντέα κέκληκε, ταύτας δὲ θεῖος λεροτελεστῆς εἰς τρεῖς ἀφορίζει τριαδικὰς διακοσμήσεις. Καὶ πρώτην μὲν εἴναι φησι τὴν περὶ θεόντων οἰσταν ἀεὶ καὶ προσεχῶς καὶ ἀμέσως ἥρωσθαι παραδεδομένην τιὴν τῶν ἐξαπτερύγων

δρῶντες τὸν θεόντων κατὰ τὸ ἐφικτὸν αὐτοῖς καὶ ταύτην τροφὴν ἔχοντες. ὑπὲρ ἡμᾶς ὄντες ὡς ἀσώματοι καὶ παντὸς σωματικοῦ πάθους ἀπηλλαγμένοι, οὐ μὴν ἀπαθεῖς μόνον γὰρ τὸ θεῖον ἀπαθές ἐστι.

Σεραφίμ καὶ τῶν πολυομμάτων Χερουβίμ καὶ τῶν ἀγιωτάτων Θρόνων, δευτέραν δὲ τὴν τῶν Κυριοτήτων καὶ τῶν Δυνάμεων καὶ τῶν Ἐξουσιῶν, τρίτην δὲ καὶ τελευταίαν τὴν τῶν Ἀρχῶν καὶ Ἀρχαγγέλων καὶ Ἀγγέλων.

Τινὲς μὲν οὖν φασιν, ὅτι πρὸ πάσης κτίσεως ἐγένοντο, ὡς ὁ θεολόγος λέγει Γρηγόριος· ‘Πρῶτον ἐννοεῖ τὰς ἀγγελικὰς δυνάμεις καὶ οὐρανίους, καὶ καὶ τὸ ἐννόημα ἔργον ἦν· ἔτεροι δέ, ὅτι μετὰ τὸ γενέσθαι τὸν πρῶτον οὐρανόν. “Οτι δὲ πρὸ τῆς τοῦ ἀνθρώπου πλάσεως, πάντες ὅμολογοῦσιν. Ἐγὼ δὲ τῷ θεολόγῳ Γρηγορίῳ συντίθεμαι· ἐπρεπε γὰρ πρῶτον τὴν νοερὰν οὐσίαν κτισθῆναι καὶ οὕτω τὴν αἰσθητὴν καὶ τότε ἐξ ἀμφοτέρων τὸν ἀνθρωπόν.

“Οσοι δέ φασι τοὺς ἀγγέλους δημιουργοὺς τῆς οἰασδήποτε οὐσίας, οὗτοι στόμα εἰσὶ τοῦ πατρὸς αὐτῶν, τοῦ διαβόλου· κτίσμα γὰρ δητες οὐκ εἰσὶ δημιουργοί. Πάντων δὲ ποιητὴς καὶ προνοητὴς καὶ συνοχεὺς ὁ θεός ἐστιν, ὁ μόνος ἀκτιστος, ὁ ἐν πατρὶ καὶ υἱῷ καὶ ἀγίῳ πνεύματι ὑμνούμενός τε καὶ δοξαζόμενος.

‘Η παρεμβολὴ τῆς ἐν λόγῳ «ἀγγελολογίας»⁵⁵, πρὸν χαρακτηρισθεῖ—ὅπως θὰ ἦταν θεμιτό, ἄλλωστε—δομικὴ ἀδυναμία τοῦ συγγραφέως⁵⁶, πρέπει, φρονοῦμε νὰ μᾶς προβληματίσει ὡς πρὸς τὴν οὐσιαστικὴν τῆς σκοποθεσίαν· αἴφνης, δὲν εἶναι ἀπίθανο νὰ ἀποτελεῖ μιὰν ἐσκεμμένη ἔμμεση διδαχὴ, ὑπαγορευθεῖσα ἀπὸ εἰδικές ἴστορικές ἢ ἄλλες συγκυρίες, ποὺ πρὸς τὸ παρὸν ἀδυνατοῦμε νὰ ἐξιγούσουμε, δεδομένου, μάλιστα, ὅτι ἐξ ἀρχῆς ἐπισημαίνεται ἀπὸ τὸν συγγραφέα ὃ κίνδυνος τῆς πλάνης τῶν Ἰουδαίων, οἱ ὅποιοι «έτοιμοι ὄντες πρὸς τὸ λατρεύειν

Τινὲς μὲν οὖν φασιν, ὅτι πρὸ πάσης κτίσεως ἐγένοντο, ὡς ὁ θεολόγος ἔφη Γρηγόριος· ‘πρῶτον μὲν ἐννοεῖ τὰς ἀγγελικὰς δυνάμεις καὶ οὐρανίους, καὶ τὸ ἐννόημα ἔργον ἦν· ἔτεροι δὲ

πρὸ τῆς τοῦ ἀνθρώπου πλάσεως πάντες ὅμολογοῦσιν. Ἐγὼ δὲ τῷ θεολόγῳ Γρηγορίῳ συντίθεμαι· ἐπρεπε γὰρ πρῶτον τὴν νοερὰν οὐσίαν κτισθῆναι καὶ οὕτω τὴν αἰσθητὴν καὶ τότε ἐξ ἀμφοτέρων τὸν ἀνθρωπόν.

“Οσοι δέ φασι τοὺς ἀγγέλους δημιουργοὺς τῆς οἰασδήποτε οὐσίας, οὗτοι στόμα εἰσὶ τοῦ πατρὸς αὐτῶν, τοῦ διαβόλου· κτίσμα γὰρ δητες οὐκ εἰσὶ δημιουργοί. πάντων δὲ ποιητὴς καὶ συνοχεὺς ὁ θεός ἐστιν, ὁ μόνος ἀκτιστος, ὁ ἐν πατρὶ καὶ υἱῷ καὶ ἀγίῳ πνεύματι ὑμνούμενός τε καὶ δοξαζόμενος.

55. Γενικῶς γιὰ τὴν περὶ ἀγγέλων ὄρθιδοξη διδασκαλία βλ. προχείρως Παναγιώτου Ν. Τρεμπέλα, Δογματικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, τόμος πρῶτος, Ἀθηναὶ 1978², σσ. 405-436.

56. Πρβλ. Μαζαράκη (1992), σ. 108.

τοῖς κτίσμασιν, εἰ εἴπεν αὐτοῖς περὶ τῶν ἀγγέλων, εὐγερῶς ἢν ἀφέντες τὸν Θεὸν ἡβουλήθησαν τοῖς ἀγγέλοις λατρεῦσαι»⁵⁷.

Εἶναι δὲ ἄξιο ίδιαιτέρας παραπηρήσεως τὸ γεγονός ὅτι ὁ συντάκτης τῆς 'Ακριβείας δὲν περιορίζεται στὴν ἐπισημανθεῖσα ἔμμεση «θεολογικὴ διδαχή», ἀλλὰ συναπτῶς πρὸς αὐτὴν προσφέρει συνειδητῶς μιὰν ὁμοειδῆ ίδιαν του «θεολογικὴ μαρτυρία», ἔμμενοντας ἀκριβῶς στὴν μεταξὺ κτίστου καὶ κτίσματος διάκριση. 'Ο λόγος του, κατ' ἀκριβειαν, πλήρως ἐναρμονισμένος πρὸς τὴν ἐν γένει κοσμολογικὴν καὶ ἀνθρωπολογικὴν διρθόδοξην διδασκαλία, περιγράφει τὴν τριτὴν διαβάθμισην στὴν κλίμακα τῆς δημιουργίας (: Θεός, ἄγγελος, ἄνθρωπος), ἀφ' ἐνὸς μὲν ἐνδιατρίβοντας στὶς ἔννοιες «ποιητὴς» καὶ «δημιουργός» [ὅροι ὃποιοὶ τοὺς ὄποιους ἐννοεῖται «κυρίως, ὅντως καὶ ἀληθῶς ὁ Θεός»]⁵⁸, «καταχρηστικῶς δὲ καὶ ἔξ ἀνάγκης ὁ ἀνθρωπος»⁵⁹], ἀφ' ἑτέρου δὲ κατατάσσοντας τοὺς ἀγγέλους σὲ ίδιαιτέρα κατηγορία, περὶ τῆς ὄποίας ἡ διρθόδοξη παράδοση φείδεται εἰδικωτέρων πληροφοριῶν⁶⁰.

Παρακολουθώντας, πλέον συγκεκριμένως, τὸν συλλογισμό του ἐπισημαίνουμε ὅτι ἀναπτύσσεται σὲ δύο ἐπίπεδα· κατὰ μὲν τὸ πρῶτο, διευκρινίζοντας

57. 'Ακριβεία, σ. 88, στ. 514-516. Πρβλ. ἐδῶ καὶ τὰ ὅσα παρεμφερῶς διδάσκει 'Ιωάννης ὁ Χρυσόστομος, «Λόγος παραινετικὸς εἰς τὴν εἰσοδον τῆς ἀγίας Τεσσαρακοστῆς. 'Ομιλία Β'. Εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς κτίσεως: "Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν δὲ Θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν", P.G. 53, 28-29: «Τὸ δὲ λέγειν ἐξ ὑποκειμένης ὥλης τὰ δύτα γεγενῆσθαι, καὶ μὴ ὅμοιογενῆς ὅτι ἐξ οὐκ ὄντων αὐτὰ παρήγαγεν ὁ τῶν ἀπάντων δημιουργός, τῆς ἐσχάτης παραφροσύνης ἀν εἰη σημεῖον. 'Εμφράττων τοῖνυν τῶν ἀγνωμόνων τὰ στήματα δι μακάριος οὗτος προφήτης, μέλλων ἀρχεσθαι τοῦ βιβλίου, οὗτως ἥρετο· 'Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν δὲ Θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν. 'Οταν οὖν ἀκούσῃς τό, ἐποίησε, μηδὲν ἔτερον περιεργάζου, ἀλλὰ κάτω κύπτων, πίστευε φῆτ λεγούσηντι. Θεὸς γάρ ἐστιν δι πάντα ποιῶν καὶ μετασκευάζων, καὶ πρὸς τὸ αὐτοῦ βούλημα τὰ πάντα μεταφέρει μητίζων. Καὶ ὅρα τῆς συγκαταβάσεως τὴν ὑπερβολήν· οὐδὲν περὶ τῶν ἀοράτων διυνάμεων διαλέγεται, οὐδὲ λέγει, ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν δὲ Θεὸς τοὺς ἀγγέλους, ἢ τοὺς ἀρχαγγέλους· οὐχ ἀπλῶς, οὐδὲ εἰκῇ ταύτην ἡμῖν ἔτεμε τῆς διδασκαλίας τὴν ὁδόν. 'Επειδὴ γάρ 'Ιουδαίοις διελέγετο τοῖς περὶ τὰ παρόντα ἐπτοημένοις, καὶ οὐδὲν νοητὸν φαντασθῆναι διυνάμενοις, ἀπὸ τῶν αἰσθητῶν τέως αὐτοὺς ἐνάγει πρὸς τὸν τῶν δλων δημιουργόν, ἵνα ἐκ τῶν δημιουργημάτων τὸν τεχνίτην τοῦ παντὸς καταμαθόντες προσκυνήσωσι τὸν ἐργασάμενον, καὶ μὴ ἐναπομείνωσι τοῖς κτίσμασιν. Εἰ γάρ καὶ τούτου γινομένου οὐκέτε ταῦτα κτίσματα θεοποιοῦνται, καὶ περὶ τὰ ἀτιμάτα τῶν ἀλόγων τὸ σέβας ἐπιδεικνύμενοι, ποῦ οὐκ ἂν μανίας ἔξωκειλαν, εἰ μὴ τοσαύτη τῇ συγκαταβάσει ἐγρήσατο».

58. Βλ. 'Ακριβεία, σ. 94, στ. 585-587.

59. Βλ. 'Ακριβεία, σ. 94, στ. 584-586.

60. Βλ. 'Ακριβεία, σ. 88, στ. 509-512, 516-518 (: «ὅτι δι προφήτης Μωυσῆς οὐκ εἴπεν ἡμῖν οὐδένα λόγον περὶ τῶν ἀγγέλων· καὶ διὰ τοῦτο οὐδὲ εἴπε περὶ αὐτῶν, εἴτε κατ' εἰκόνα Θεοῦ εἰσιν, εἴτε μή. ἀλλ' ἐκ προοιμίων οὗτως εἴπεν· "Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν δὲ Θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν". καὶ τὰ λοιπὰ [...] ἐπειδὴ τοῖνυν ἐκεῖνος δι μέγας προφήτης καὶ θεόπτης οὐκ εἴπε τι περὶ τούτου, οὐδὲ αὐτὸς δι ἀμαρτωλὸς τολμῶ λέγειν»). Πρβλ. καὶ τὸ ἀνωτέρω (στὴν ὑποσημ. 57) παρατεθὲν ἀπόσπασμα διμιλίας 'Ιωάννου τοῦ Χρυσοστόμου.

τὴν μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου διαφορά, ἐκθέτει οὐσιαστικῶς τὴν κοσμολογία του⁶¹:

«Δημιουργὸς δέ, ὅτι δημοσίως, ἥγουν φανερῶς ἐποίησε τὰ πάντα· ἀλλ’ οἱ μὲν ἄνθρωποι ἐξ ὑποκειμένης ὕλης δημιουργοῦσιν, ἐκ λίθων τυχὸν ἡ καὶ ξύλων ποιοῦντες οἰκίαν. δεῖ δὲ γινώσκειν, ὅτι ποιητὴς μὲν λέγεται ὁ ποιῶν τι ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι.. δημιουργὸς δὲ ὁ παρὰ ἔτερας ὕλης λαμβάνων καὶ ποιῶν ἔτερον πρᾶγμα. οἶνον λαμβάνομεν χοῦν ἀπὸ τῆς γῆς, καὶ βαλόντες ὕδωρ ποιοῦμεν πηλόν⁶², καὶ λαμβάνομεν καὶ πέτρας καὶ κτίζομεν οἰκους. ὅμοίως ἀπὸ ἀμπελῶνος λαμβάνομεν κλήματα, καὶ φυτεύομεν ἔτερον ἀμπελῶνα. καὶ τὰ πάντα οὗτα ποιοῦμεν ἡμεῖς. ὁ δὲ Θεὸς πόθεν ἔλαβε καὶ ἐποίησε τὸν οὐρανόν, τὴν γῆν, τὴν θάλασσαν, τὸ φῶς; ὄντως ἀπ’ οὐδενός, ἀλλ’ ὡς οἴδεν αὐτὸς μόνος, ἐποίησεν αὐτά. καὶ οὗτα λέγεται ποιητής. ὅμοίως δὲ καὶ δημιουργὸς λέγεται, ὅτι ἀπὸ τούτων τῶν ποιημάτων, ἥγουν τοῦ οὐρανοῦ, τῆς γῆς, τοῦ φωτός, τοῦ ὕδατος καὶ ἀέρος, ἐδημιούργησε ζῷα, πετεινά, θαλάσσεια, γῆνα καὶ τὸν ἄνθρωπον πάντων ὕστερον. οὕτως ὁ Θεῖος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς ἐρμηνεύει⁶³. λοιπὸν καὶ ἀνθρώποι τε-

61. Ἀκρίβεια, σσ. 92-94, στ. 571-587.

62. Ἡ συγκεκριμένη εἰκόνα, τῆς διὰ τῆς ἀνθμίξεως «χοῦ» καὶ «ὕδατος» δημιουργίας τοῦ πηλοῦ [ἡ δποία, βεβαίως, παραπέμπει εὐθέως στήν, κατὰ τὴν Γραφὴν (Γερ. β', 7), διμοιότροπη πλάση τοῦ ἄνθρωπου [: «καὶ ἐπλασεν ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον χοῦν ἀπὸ τῆς γῆς καὶ ἐνεφύσησεν εἰς τὸ πρόσωπον αὐτοῦ πνοὴν ζωῆς, καὶ ἐγένετο ὁ ἄνθρωπος εἰς ψυχὴν ζῶσαν»]], είναι ίδιαιτέρως προσφιλῆς στὸν ἀδηλο τυπάτη τῆς Ἀκρίβειας. Διὰ παρομοίας εἰκόνος περιγράφει, αἴφνης, τὴ δημιουργία τοῦ σημαδίου τῶν δύο κεντημάτων: «Καὶ ὁ διδάσκαλος ἀληθῶς εἰπας καὶ καλῶς προσέχεις, οὐέ μου, ὅτι τεχνίτης ἦν ὁ ταῦτα ποιήσας· ἐκεῖνος δὲ δ ποιήσας τὰ σημάδια ταῦτα ἀπὸ τῆς ἀρχῆς μέχρι τέλους, ἥγουν ἀπὸ τοῦ οἴσου καὶ τὰ λοιπά, διὰ πολλούς τρόπους, ἐποίησεν αὐτά. τὰ μὲν διὰ φωνᾶς ἀνιούσας καὶ καπιούσας· τὰ δὲ δι’ ἀργίαν τὰ δὲ διὰ χειρονομίαν. καὶ ὡς σοφὸς τεχνίτης εἶδεν, ὅτι ὁσπερ χρήζει ἡ χειρονομία πολλῶν σημαδίων διὰ τὰ σχήματα, χρήζει δὲ πάλιν καὶ ὁ ἥχος πολλῶν σημαδίων εἰς τὰς φωνᾶς διὰ τὸ μέλος· ἥγουν στερεὰ καὶ ἐμμελῆ, ἀργά καὶ γοργά· ἐποίησε τὴν ὄξειαν ἐλαφροτέραν φωνὴν τῆς πετασθῆς, καὶ τὸ ὀλίγον ἐλαφρότερον τῆς δέειας· ἐξήτησε δὲ πάλιν συντομωτέραν φωνὴν τοῦ δλίγου, καὶ ἐλογίσατο ὡς σοφός· ὅτι τοῦτο τὸ σημάδιον οὐκ ὀφείλει εἶναι ἐκ τῶν σωμάτων, ἀλλ’ ἐκ τῶν πνευμάτων, ὅτι τὸ σῶμα βραρὺ πρᾶγμα ἐστιν· καὶ ἡνεγκεν τὰ δύο πνεύματα, ἥγουν τὰ δύο κεντήματα, καὶ ἐποίησε ταῦτα μίαν ὑπόστασιν, ὁσπερ ποιεῖ τις ἐκ δύο στοιχείων γῆς καὶ ὕδατος τὸν πηλὸν μίαν ὑπόστασιν» (Ἀκρίβεια, σσ. 76-78, στ. 359-372).

63. Αὕτη ἡ ἔμμεση παραπομπὴ σὲ διδασκαλία Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ (: «οὕτως ὁ Θεῖος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς ἐρμηνεύει»), πρέπει, κατὰ τὴν ἀποψήν μας, νὐ ἐρμηνευθεῖ διττῶς· βραχυπροθέσμως καὶ μακροπροθέσμως. Βραχυπροθέσμως ἀφορᾶ στὴν ἀμέσως προηγουμένη πρόταση τοῦ λόγου τοῦ ἀδήλου θεωρητικογράφου [: «ὁ δὲ Θεὸς πόθεν ἔλαβε καὶ ἐποίησε τὸν οὐρανόν, τὴν γῆν, τὴν θάλασσαν, τὸ φῶς; δηντῶς ἀπ’ οὐδενός, ἀλλ’ ὡς οἴδεν αὐτὸς μόνος, ἐποίησεν αὐτά. καὶ οὕτω λέγεται ποιητής. δημοίως δὲ καὶ δημιουργὸς λέγεται, δηι δημιούργησε ζῷα, πετεινά, θαλάσσεια γῆνα καὶ τὸν ἄνθρωπον πάντων ὕστερον»], ἡ δποία τε-

χνίται λέγονται δημιουργοί καταχρηστικῶς καὶ οὐ κυρίως. ποιηταὶ δὲ οὐδέποτε λέγονται. εἰ δὲ καὶ ὥρθησονται ἐξ ἀνάγκης. ὁ Θεὸς γὰρ οὗτος καὶ ἀληθῶς ἐστιν ὁ ποιητὴς καὶ δημιουργὸς πάσης κτίσεως»⁶⁴.

Κατὰ τὸ δεύτερο ἐπίπεδο, σχολιάζοντας (καὶ τεκμηριώνοντας μὲν ἐπίκληση πολυπληθῶν ἀγιογραφικῶν χωρίων) τὴν μεταξὺ ἀνθρώπων καὶ ἀγγέλων διαφορά, ἐνδιατρέβει μᾶλλον στὴν ἀνθρωπολογία καὶ ἀγγελολογία, μὲν ἐμβόλιμες, ὅμως, χριστολογικὲς ἀναφορές⁶⁵:

λεῖ σαφῶς σὲ ἀμεση ἐξάρτηση ἀπὸ τὸ δέκατο ἔντεκτο κεφάλαιο («Περὶ κτίσεως ὁρατῆς») τῆς Ἐκδόσεως Ἀκριβοῦς τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως [: «Ἄυτὸς δὲ θεὸς ἡμῶν δὲ ἐν τριάδι καὶ ἐν μονάδι δοξολογούμενος ἐποιήσεις τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτοῖς ἐκ τοῦ μὴ δυντος εἰς τὸ εἶναι παραχγαγών τὰ σύμπαντα, τὰ μὲν οὐκέ τι προϋποκειμένης ὑλῆς οἷον οὐρανόν, γῆν, ἀέρα, πῦρ, θάλασσαν, τὰ δὲ ἐκ τούτων τῶν ὑπὲν αὐτοῦ γεγονότων, οἷον ζῷα, φυτά, σπέρματα· ταῦτα γὰρ ἐκ γῆς καὶ ὄντας, ἀέρος τε καὶ πυρὸς τῷ τοῦ δημιουργοῦ προστάγματι γεγόνασιν» (Koller, p. 50)]. Μακροπροθέσμως ἀφορᾶ στὸ σύνολο τῶν περὶ Θεοῦ-δημιουργοῦ κατατιθεμένων στὸ συγκεκριμένο σημεῖο θεολογικῶν ἀπόψεων τοῦ συντάκτου τῆς Ἀκριβείας, στὶς ὁποῖες διαβλέπονται ἐπίσης ἐξαρτήσεις του ἀπὸ δόμοις δημητρίου χωρία τῶν ὑπὲν ἀριθμὸν τριά («Ἀπόδειξις, διτὶ ἔστι θεός») καὶ δικτώ («Περὶ τῆς ἀγίας τριάδος») κεφαλαίων τῆς Ἐκδόσεως Ἀκριβοῦς (Koller, pp. 10-12 καὶ 18-31, ἀντιστοίχως), χωρία, δπου, μάλιστα, πρυτανεύουν οἱ ἐδῶ χρησιμοποιούμενοι δροὶ «δημιουργός», «προϋποκειμένη ὑλη», «ἐκ τοῦ μὴ δυντος εἰς τὸ εἶναι», «τεχνίτης».

64. Πρβλ. καὶ τὶς ἀκόλουθες δόμοις εἰδεῖς διατυπώσεις ἐν καταλεῖδι τοῦ δεκάτου πέμπτου («Περὶ αἰῶνος») κεφαλαίου τῆς Ἐκδόσεως Ἀκριβοῦς: «... μόνος γὰρ ἀναρχος ὁν ὁ θεὸς πάντων αὐτός ἐστι ποιητής, τῶν τε αἰώνων καὶ πάντων τῶν ὄντων [...] Πάντων οὖν τῶν αἰώνων εἰς ποιητής ἐστιν δὲ θεὸς δὲ καὶ τὰ σύμπαντα δημιουργήσας, δὲ πάρχων πρὸ τῶν αἰώνων» (Koller, p. 44).

65. Ἀκριβεία, σσ. 94-96, στ. 587-630. Στὸ ἀνωτέρῳ παρατιθέμενο ἀπόσπασμα, διαχωρίζουμε τὸν συνολικὸν συλλογισμὸν τοῦ θεωρητικογράφου, ἀφ' ἐνδὲ μὲν στὴ βασικὴ του ἐπιχειρηματολογίᾳ, ἀφ' ἐτέρου δὲ στὰ ἀγιογραφικὰ χωρία ποὺ ὑπομνηματικῶς κατὰ περὶ-πτωση αὐτὸς ἐπικαλεῖται. [Ἐπὶ τῇ εὐκαρπίᾳ, στὸν κατὰ τὴν κριτικὴν ἐκδοση ὑπομνηματισμὸν τῆς ὡς ἄνω περικοπῆς (βλ. Ἀκριβεία, σ. 96), ἀς διορθωθοῦν οἱ ἐξ ἀβλεπτήματος ἐσφαλμένως σημειούμενοι ἀριθμοὶ τῶν στίχων τοῦ κειμένου, στὸ τμῆμα ὃπου ἐπισημαίνονται οἱ ἀγιογραφικὲς ἐπὶ αὐτοῦ ἐπιδράσεις, ὡς ἀκολούθως: 839 = 614-615 / 840 = 615-616 / 840-41 = 616 / 843 = 616-618 / 845 = 618-619 / 846 = 620 / 855 = 628-630].

Σημειωτέον δτι στὴ διάκριση ἀγγέλων-ἀνθρώπων ἐπανέρχεται δ συντάκτης τῆς Ἀκριβείας κατὰ τὴν ἀνάλυση τοῦ σημαδίου τῶν δύο ἀποστρόφων, δπου, μάλιστα, στὸν σχολιασμὸν του παρεμβάλλεται συγκριτικῶς καὶ ἡ τάξη τῶν ζῷων, ὡς ἀκολούθως:

... ἡ ἐρμηνεία ἡ περὶ τῶν δύο ἀποστρόφων εὐκοπωτέρα ἐστὶ τῆς ἐρμηνείας τῶν δύο κεριτηριάτων τὸ μὲν γάρ μίαν φωτὴν ἔχειν αὐτοὺς δριοιών ἐστιν ὡς προείπομει τῷ τῷ διὸ αὐλῶν, δτι συνηγόρησαν οἱ δύο ἀπόστροφοι καὶ ἐγένοντο μία ὑπόστασις, ὥσπερ εἰ δύο Διθρωποι ἐστησαν ἐξπροσθέτει σου, καὶ ἐφώτησαν μίαν φωτὴν καὶ οὐ δύνασαι εἰπεῖν, δτι οὗτοι οἱ ἀθρωποι δύο φύσεις ἔχονται, ἀλλὰ μίαν. ὡς γέγραπται ἡ φύσις τῷ ἀνθρώπῳ, καὶ πάλιν πᾶσα φύσις ἀγγέλων ὑμεῖν καὶ δοξάζει τὸν ζῶντα Θεόν, καὶ οὐχὶ αἱ φύσεις τῶν ἀγγέλων. ὅταν δὲ εἰτης πληθυντικῶς 'τὰς φύσεις', διάφορα εἴδη λέγεις, ἀγγέλων τυχὸν καὶ ἀνθρώπων ζῷων ὅτι ἄλλη ἐστὶν ἡ φύσις

«πλὴν δὲ καὶ οἱ ἀνθρωποι ἔλαβον χάριν μεῖζονα τῶν ἀγγέλων· πῶς; δτι ὁ Χριστὸς ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ, θεὸς δούλος ὑπάρχων, ἐφόρεσε τὴν σάρκα καὶ γέγονεν ἀνθρωπος, ὁμοίως καὶ <ἢ> ἀνθρωπότης ἐχρίσθη τὴν θεότητα⁶⁶.

«εἰτέων γὰρ τῇ Μαγδαληνῇ Μαρίᾳ· 'Πορεύου δὲ πρὸς τοὺς ἀδελφούς μου, καὶ εἰπὲ αὐτοῖς' [Ἰω. κ', 17], ἡσα καὶ πάντας τοὺς πιστοὺς ἀδελφοὺς ἐκάλεσεν. 'Εἶπε δέ τις τῷ Ἰησοῦ· Ιδού ἡ μήτηρ σου καὶ οἱ ἀδελφοί σου ἔξω ἐστήκασιν ζητοῦντες σοι λαλῆσαι. εἰπεν δὲ ὁ Ἰησοῦς τῷ εἰπόντι αὐτῷ· τίς ἐστιν ἡ μήτηρ μου, καὶ τίνες εἰσιν οἱ ἀδελφοί μου; καὶ ἐκτείνας τὴν χεῖρα αὐτοῦ εἰς τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ

τῶν ἀγγέλων, καὶ ἥλλη ἡ τῶν ἀνθρώπων, καὶ ἄλλη ἡ τῶν ἀλόγων ζώων. ὁ μὲν ἄγγελος ἄνθρος ἐστι, φῶς τοερόν, μήτε ἐσθίων, μήτε πίνων, μήτε ὑπτῶν, ἀλλὰ μόνον ἄδων Θεῷ τὸν τρισάγιον ὑμνον· ὁ δὲ ἀνθρωπός τὰ ἀμπότερα, ἥγουν καὶ ὑμετεῖ καὶ δοξάζει τὸν Θεόν τὸν πλάσαντα αὐτόν, καὶ ἐσθίει καὶ πίνει καὶ ὑπετεῖ διότι ἔχει ἐν τῷ σώματι αὐτοῦ τέσσαρα τίτα, αἷμα, φλέγμα, χολὴν ξανθήν, καὶ τὴν μέλιτιν, καὶ δταν ἀκούσσης· 'εὐλογεῖτε πάντα τὰ ἔργα, ἥλιος καὶ σελήνη, τὰ ἄστρα, τὰ ὄρη, θάλασσα καὶ ποταμοί, τὰ πετεινά, τὰ θηρία, τὰ πτήνη', καὶ τὰ τούτοις ὄντοι, διά σε τὸν ἀνθρωπὸν λέγει δ προφήτης ἵνα, ὅταν τοήσῃς τὰ πτίσματα τοῦ Θεοῦ, δοξάζης καὶ ἀνυινῆς τὸν ταῦτα ποιήσαντα. τὸ δὲ ζῶν μόνον ἐσθίουσιν καὶ πίνουσιν καὶ κοιμῶνται. εἰ δὲ καὶ ὡς ἄλογα πάντα ἰδίας εἰναι παρὰ τὸν ἀνθρωπὸν φύσεως λέγονται· ἀλλ' οὐν εἰς διάφορα εἴδη διαιροῦνται. οἰον κάμηλον καὶ τὰ λοιπά, ὃν ἄλλο μὲν καθαρόν, ἄλλο δὲ ἀκάθαρτον· ὁ γὰρ ἀνθρωπὸς ἐσθίει μὲν τὸ πρόβατον, οὐ μὴν καὶ τὸν κύνα. οἱ δὲ ἀνθρωποι πάντες μιᾶς μὲν φύσεως εἰσι προαιρέσεων δὲ διαφόρων οἰον δύο ἀνθρώπων, δ μὲν ἔτερος ἀγαθός, δὲ ἔτερος πονηρός, ἥγουν ἀπαρτωλός ως ἐγώ· ἐτεὶ δὲ ἀπαρτωλός καὶ δίκαιος μίαν φύσιν ἔχουσιν δύο δὲ ἀδελφοὶ ἄγιοι κατοικοῦντες ἀμα υἱὴ ἔχουσι ταῦτην τὴν ἴσοτητα, ἥγουν οἱ δύο ἀπόστροφοι, ὃν οὐκ ἐστιν ἔτερος ἐπιτιμότερος τοῦ ἔτέρου, ἀλλ' οἱ δύο ἴσοτητα ἔχουσι, καὶ εἰς τὴν δύναμιν, καὶ εἰς τὴν φύσιν... ('Ακρίβεια, σσ. 100-102, στ. 666-694).

Οι ἀνωτέρω, περὶ τῆς τετραχοῦς συστάσεως τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος, παρατηρήσεις εἰναι καὶ πάλι εἰλημμένες ἐκ τοῦ εἰκοστοῦ ἔκτου («Περὶ ἀνθρώπουν») κεφαλίου τῆς 'Ἐκδόσεως' Ακριβοῦς, δπου κατὰ λέξη σημειώνεται: «Πᾶν δὲ σῶμα ἐκ τῶν τεσσάρων στοιχείων συνίσταται, τὰ δὲ τῶν ζώων σώματα ἐκ τῶν τεσσάρων χυμῶν. Χρὴ εἰδέναι, δτι τέσσαρα στοιχεῖά ἐστι· γῆ, ξηρὰ καὶ ψυχρά· οὐδωρ, ψυχρὸν καὶ οὐρανόν· ἀκρη, οὐρανός καὶ θερμός· πῦρ, θερμὸν καὶ ηρόδην. 'Ομοίως καὶ χυμοί τέσσαρες ἀναλογοῦντες τοῖς τέσσαραστοιχείοις· μέλαινα χολὴ ἀναλογοῦσα τῇ γῇ (ξηρῷ γάρ ἐστι καὶ ψυχρά), φλέγμα ἀναλογοῦν τῷ οὐρανῷ (ψυχρὸν γάρ ἐστι καὶ οὐρανόν), αἷμα ἀναλογοῦν τῷ ἀέρι (οὐρανὸν γάρ ἐστι καὶ θερμόν), ξανθὴ χολὴ ἀναλογοῦσα τῷ πυρί (θερμὴ γάρ ἐστι καὶ ηρόδην).» (Kotler, p. 78).

66. 'Ἐμφανής εἰναι καὶ ἐδῶ ἡ —κατὰ τὴ διατύπωση τῆς συγκεκριμένης περικοπῆς— φραστικὴ ἔξαρτηση τοῦ θεωρητικογράφου τῆς 'Ακριβείας ἀπὸ τὸ ἀκόλουθο ἀπόσπασμα τοῦ τεσσαρακοστοῦ ἔβδομου κεφαλίου («Περὶ τῶν δύο φύσεων») τῆς 'Ἐκδόσεως' Ακριβοῦς: «Τὸ δὲ Χριστὸς δνομα τῆς ὑποστάσεως λέγομεν, οὐ μονοτρόπως λεγόμενον, ἀλλὰ τῶν δύο φύσεων ὑπάρχον σημαντικόν· αὐτὸς γάρ ἔχυτὸν ἔχρισε, χρίων μὲν ως θεόδες τὸ σῶμα τῇ θεότητι αὐτοῦ, χρισμένος δὲ ως ἀνθρωπος· αὐτὸς γάρ ἐστι τοῦτο κάκενο. Χρίσις δὲ ἡ θεότης τῆς ἀνθρωπότητος» (Kotler, pp. 111-112 [Πρβλ. καὶ αἰτθοι, pp. 177-178, τὸ ὑπ' ἀριθμὸν ἔβδομηντα ἐννέα κεφάλαιο («Περὶ τοῦ πότε ἐκλήθη Χριστός»)]. 'Η πατρότης τοῦ τελευταίου χωρίου ἀνήκει στὸν Γρηγόριο Ναζιανζηνό, «Λόγος Λ'. Θεολογικὸς τέταρτος. Περὶ Γίον», P.G. 36, 132B («Χριστὸς δὲ, διὰ τὴν θεότητα· χρίσις γάρ αὕτη τῆς ἀνθρωπότητος...»]).

εἰπεν· Ιδού ἡ μῆτηρ μου καὶ οἱ ἀδελφοί μου· ὅστις γὰρ ἂν ποιήσῃ τὸ θέλημα τοῦ πατρός μου τοῦ ἐν οὐρανοῖς, αὐτός μου ἀδελφὸς καὶ ἀδελφὴ καὶ μῆτηρ μού ἔστιν' [Ματθ. ιβ', 47-50].

»οἵτινες [εἰ. ἄνθρωποι] χριστοὶ λέγονται χρισθέντες τῷ βαπτίσματι, καὶ τέκνα Θεοῦ καὶ ἀδελφοὶ Χριστοῦ χρηματίζουσι κατὰ μέθεξιν, οὐχὶ φύσει ἀλλὰ θέσει, ἥγουν χάριτι⁶⁷. ὅσπερ καὶ οἱ ἄγγελοι ἀθάνατοι κατὰ χάριν, οὐχὶ δὲ κατὰ φύσιν.

»λέγει γάρ δ Θεὸς διὰ τοῦ προφήτου· Ἐγὼ εἶπα θεοί ἔστε καὶ υἱοί ὑψίστου πάντες [Ψαλμ. πα', 6]: καὶ οὐκ εἴτε πρόδες τοὺς ἀγγέλους 'θεοί ἔστε', ἀλλὰ πρόδες ἡμᾶς. δηλούστι φυλάξομεν τὰς ἐντολὰς αὐτοῦ. καὶ πάλιν ὁ Χριστός· 'Μακάριοι οἱ εἰρηνοποιοί, ὅτι αὐτοὶ υἱοί Θεοῦ κληθήσονται' [Ματθ. ε', 9]. ὄρας πόσα χαρίσματα ἐδόθη τῷ ἀνθρώπῳ; 'ποιήσωμεν' φησιν 'τὸν ἄνθρωπον' [Γεν. α', 26]. οὐκ εἴτε 'ποιήσω', ἀλλὰ 'ποιήσωμεν', δηλούστι ἐγὼ δ πατήρ δ ἀγένητος, καὶ δ μονογενῆς μου υἱὸς δ πρόδοις αἰώνων γεννηθεῖς. καὶ τὸ πνεῦμά μου τὸ ἄγιον τὸ ἐκπορευθὲν δὲ ἐμοῦ, ὃς φησιν Γρηγόριος δ Θεολόγος· 'ὅταν δὲ εἴπω Θεόν, τὸν πατέρα καὶ τὸν υἱὸν καὶ τὸ ἄγιον πνεῦμα λέγω' [P.G. 36, 320B καὶ 628C]⁶⁸. 'Ἐνα γὰρ θεόν γινώσκομεν' μόναις δὲ ταῖς Ιδιότησι τῆς πατρότητος καὶ τῆς υἱότητος καὶ τῆς ἐκπορεύσεως τὴν διαφορὰν δεικνύντα τῶν ὑποστάσεων⁶⁹. 'ποιήσωμεν' τοινῦν 'τὸν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα' [Γεν. α', 26]

»ἔμελλεν γὰρ δ μονογενῆς υἱὸς καὶ λόγος τοῦ Θεοῦ λαβεῖν τὴν ἡμετέ-

67. Πρβλ. καὶ τὸ ἀκόλουθο χωρίο, ἐκ τοῦ διγοηκοστοῦ ἕκτου («Περὶ τῶν ἀγίων καὶ ἀγράντων τοῦ Κυρίου μυστηρίων») κεφαλαίου τῆς Ἐκδόσεως Ἀκριβοῦς: «Ἐδει δὲ μὴ μόνον τὴν ἀπαρχὴν τῆς ἡμετέρας φύσεως ἐν μετοχῇ γενέσθαι τοῦ κρείττονος, ἀλλὰ καὶ πάντα τὸν βουλόμενον ἄνθρωπον καὶ διετέραν γέννησιν γεννηθῆναι καὶ τραφῆναι τροφὴν ξένην καὶ τῇ γεννήσει πρόσφαρον καὶ οὕτω φθάσαι τὸ μέτρον τῆς τελειότητος. Διὰ μὲν τῆς αὐτοῦ γεννήσεως ἡτοι σαρκώσεως καὶ τοῦ βαπτίσματος καὶ τοῦ πάθους καὶ τῆς ἀναστάσεως ἡλευθέρωσε τὴν φύσιν τῆς ἀμαρτίας τοῦ προπάτορος, τοῦ Θανάτου, τῆς φθορᾶς, καὶ τῆς ἀναστάσεως ἀπαρχὴ γέγονε καὶ ὅδον καὶ τύπον ἀστόντον καὶ ὑπογραμμὸν τέθεικεν, ἵνα καὶ ἡμεῖς τοῖς αὐτοῦ ἀκολουθήσαντες ἔχεσι γενώμεθα θεότει, ὅπερ αὐτός ἔστι φύσει, υἱοί καὶ κληρονόμοι θεοῦ καὶ αὐτοῦ συγχληρονόμοι» (Koller, p. 192).

68. Βλ. ἀνωτέρω, ὑποσημ. 42, διόπου βεβαίως ἐπεσημάνθη ἡ πατρότης τοῦ συγκεκριμένου χωρίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου. 'Ωστόσο, τὸ ίδιο χωρίο ἀπαντᾶ καὶ στὸ δέκατο πέμπτο κεφάλαιο («Περὶ αἰῶνος») τῆς Ἐκδόσεως Ἀκριβοῦς: 'Θεόν δὲ εἰπών δῆλον, ὅτι τὸν πατέρα λέγω καὶ τὸν μονογενῆ αὐτοῦ υἱόν, τὸν κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν, καὶ τὸ πνεῦμα αὐτοῦ τὸ πανάγιον, τὸν ἔνα θεόν ἡμῶν» (Koller, p. 44).

69. Καὶ ἡ συγκεκριμένη περικοπὴ ἀποτελεῖ, διμοίως, δάνειο ἐκ τοῦ δγδδου («Περὶ τῆς ἀγίας τριάδος») κεφαλαίου τῆς Ἐκδόσεως Ἀκριβοῦς: «Ἐνα γὰρ θεόν γινώσκομεν, ἐν μόναις δὲ ταῖς Ιδιότησι τῆς τε πατρότητος καὶ τῆς υἱότητος καὶ τῆς ἐκπορεύσεως κατά τε τὸ αἴτιον καὶ αἰτιατὸν καὶ τὸ τέλειον τῆς ὑποστάσεως ἡτοι τὸν τῆς ὑπάρξεως τρόπον τὴν διαφορὰν ἔννυοῦμεν» (Koller, p. 29). Τόσο ἡ παροῦσα διόπου καὶ οἱ ἐπισημανθεῖσες στις ἔξι προηγούμενες ὑποσημειώσεις ἐξαρτήσεις τοῦ ἀδήλου θεωρητικογράφου ἀπὸ τὴν Ἐκδοσιν Ἀκριβῆ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, δὲν ἐντοπίζονται ἀπὸ τὸν ἐπιμελητὴ τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως τῆς Ἀκριβείας.

ραν μορφὴν καὶ καθομοίωσιν, τουτέστιν ἀγαθόν, εὔσπλαγχνον, ἐλεήμονα, αὐτεξούσιον. χαρίσωμεν αὐτῷ ἔξουσίαν ἵνα ἐκδικήσῃ καὶ ἐλεήσῃ ὡς βασιλεὺς καὶ κριτής.

„Κύριος γὰρ θανατοῖ φησι 'καὶ ζωογονεῖ' [Α' Βασ. β', 6]. καὶ 'Ηλίας ὁ προφῆτης τοὺς λερεῖς τῆς αἰσχύνης ἐθανάτωσε [βλ. Γ' Βασ. ιη', 25-40]· καὶ τῆς χήρας τὸν υἱὸν λόγῳ ἀνέστησε [βλ. Γ' Βασ. ιζ', 17-24]. τὸν δὲ οὐρανὸν ὥσει δέρριν (Ψαλμ. ργ', 2) ἐχάλκευσε, καὶ οὐρανίους σταγόνας ἀπέκλεισε· καὶ τὴν γῆν ἔγκαρπον ἄκαρπον πεποίησε [βλ. Γ' Βασ. ιη', 20-46]. δμοίως καὶ δ Πέτρος οὐκ ἐν μαχαίρᾳ, ἀλλ' ἐν τῇ γλώσσῃ ἐθανάτωσεν ἄνδρα διδύματι Ἀραράν σὺν Σαπφείρῃ τῇ γυναικὶ αὐτοῦ [βλ. Πράξ. ε', 1-11]. ἀρέστησε πάλιν τὴν Ταβιθά [βλ. Πράξ. θ', 36-43].

„Ιδού γὰρ καὶ ὁ ἀνθρωπος 'θανατοῖ καὶ ζωογονεῖ' [Α' Βασ. β', 6]. κατὰ γάριν καὶ οὐ κατὰ φύσιν φυσικῶς δὲ ἔχει τὸ 'ποιεῖν καὶ ἐργάζεσθαι' [Γεν. β', 15] πᾶσαν ἐπιστήμην, καὶ φυτεύειν πᾶν δένδρον ἔγκαρπον, καὶ σπείρειν καὶ θερίζειν, καὶ κτίζειν πόλεις καὶ χώρας, καὶ διὰ τοῦτο καὶ αὐτὸς κατ' εἰκόνα Θεοῦ λέγεται. περὶ δὲ ἀγγέλου οὐκ ἡκούσθη ποτέ, ὅτι ἀγγελος ἔκτισε πύργον ἢ οἰκίαν. ἀγγελος δὲ λέγεται διὰ τὸ ἀγγελτικόν, ὅτι ἀναγγέλλει τὰ τοῦ Θεοῦ προστάγματα τοῖς ἀνθρώποις. ὁ μὲν οὖν ἀγγελος νοερός ἐστι καὶ μόνον. ὁ δὲ ἀνθρωπος καὶ νοερός ἐστι καὶ αἰσθητός, ἡγουν ψυχὴ νοερὰ καὶ σῶμα γῆς· τουτέστιν ἐκ γῆς, ὕδατος, ἀέρος καὶ πυρός·

„καὶ ἐνεργύσεις" φησιν 'δ Θεὸς εἰς τὸ πρέσωπον αὐτοῦ πνοὴν ζωῆς, καὶ ἐγένετο δ ἀνθρωπος εἰς ψυχὴν ζῶσαν' [Γεν. β', 7]).

‘Ως συμπέρασμα θὰ ἡταν δυνατὸν νὰ διατυπώσουμε τὴν ἑζῆς εἰκασίαν· ὑπὸ τὴν σκιάδη πρόφαση τῆς αἰτιολογήσεως τῆς δημιουργίας («ποιήσεως») τῶν τεσσάρων σημαδίων-πνευμάτων, κατὰ τὸν τύπο τῶν τεσσάρων στοιχείων τῆς φύσεως («πυρός, ἀέρος, ὕδατος καὶ γῆς»), ὁ θεωρητικογράφος, θέτοντας τεχνήντως σχετικὴ ἐρώτηση στὰ χείλη τοῦ ὑποτιθεμένου μαθητοῦ, οὐσιαστικῶς παρέχει στὸν διδάσκαλο τὴν δυνατότητα νὰ προβεῖ σὲ συστηματικὴ διδαχὴ ἐπὶ τῶν ἐπισημανθεισῶν λεπτῶν δογματικῶν διακρίσεων τῆς ὄρθοδόξου διδασκαλίας. Τὸ δομικὸ σχῆμα διὰ τοῦ ὄποιού ὁ συντάκτης τῆς Ἀκριβείας μεθοδεύει τὴν εἰκαζομένη πρόθεσή του ἐπικυρώνει τοῦ λόγου μας τὸ ἀσφαλές:

i) 'Αρχικὴ τοποθέτηση, στὴ συνάφεια τοῦ περὶ σημαδίων-πνευμάτων θεωρητικοῦ λόγου του, κατὰ τὸ πέρας τῆς ἀπαριθμήσεως τῶν συγκεκριμένων τεσσάρων σημαδίων, δηλαδὴ ἀμέσως μετὰ τὴ μνεία τῶν σημαδίων ἐλαφρὸν καὶ χαμηλή:

«σκοπὸν γὰρ εἶχε ὁ ποιήσας τὰ σημάδια συντελεσθῆναι τὰ τέσσαρα πνεύματα κατὰ τὸν ἀριθμὸν τῶν τεσσάρων στοιχείων· πυρός, ἀέρος,

υδατος καὶ γῆς. ὅτι καὶ πάντα χόρτον σπόριμον σπεῖρον σπέρμα, ὃ ἐστιν ἐπάνω τῆς γῆς. καὶ πᾶν ξύλον, ὃ ἔχει ἐν αὐτῷ καρπὸν σπέρματος σπορίμου· καὶ πάντα τὰ θηρία τῆς γῆς· καὶ πάντα τὰ πετεινὰ τοῦ οὐρανοῦ· καὶ πᾶν ἑρπετὸν ἐπὶ τῆς γῆς, ὃ ἔχει ἐν αὐτῷ ψυχὴν ζωῆς, ἐκ τεσσάρων στοιχείων ἐδημιούργησεν ὁ Θεός. καὶ ὃ ἀνθρωπος ἐντεῦθεν γέγονεν, πλὴν ζῶον λογικὸν ὄνομάζεται, λέγεται δὲ καὶ κατ' εἰκόνα Θεοῦ καὶ ὄμοιόωσιν»⁷⁰.

ii) 'Εμβόλιμη ἐρώτηση τοῦ μαθητοῦ, τῆς ὄποιας ἐπεται ἡ ὡς ἄνω μακρὰ «θεολογική (καὶ δή «ἀγγελολογική») παρέκβαση» καὶ ἡ μετ' αὐτὴν σχετικὴ κοσμολογική, ἀνθρωπολογικὴ καὶ χριστολογικὴ διδαχή:

«Καὶ ὁ μαθητής καὶ πᾶς ὁ ἄγγελος οὐ λέγεται κατ' εἰκόνα Θεοῦ καὶ καθ' ὄμοιόωσιν, καίτοι ἐστὶν ἀθάνατος, καὶ οὔτε τρέφεται· ὃ δὲ ἀνθρωπος ἐστίει καὶ πίνει καὶ ἀποθνήσκει;»⁷¹.

iii) Κατάληξη τῆς ἀνωτέρω «θεολογικῆς ἐνότητος», διὰ τῆς ὄποιας ὁ λόγος ἐπιστρέφει στὴν ἀρχικὴν ἀναφορά, δηλαδὴ τὰ σημάδια-πνεύματα· ἐφ' ἔξῆς, μετὰ τὴν ὄλοκλήρωση τῶν σχολίων περὶ τοῦ σημαδίου χαμηλή (γεγονὸς ποὺ μᾶς συνδέει εὐθέως μὲ τὴν πρὸ τῆς παρεκβάσεως ἀναφορὰ τοῦ λόγου), συνεχίζεται ἡ ἐρμηνεία τῶν ὑπολοίπων σημαδίων καταβάσεως:

«ἄντοι τοίνυν ὁ ποιήσας τὰ σημάδια, ὅτι καὶ ὁ ἀνθρωπος καὶ πᾶσα πνοὴ καὶ πᾶσα κτίσις ἔξι αὐτῶν τῶν τεσσάρων ἐγένοντο, ἐποίησε καὶ τὰ πνεύματα τέσσαρα, περὶ ὅν καὶ πολλὴν τὴν ἐρμηνείαν ἐποιησάμεθα»⁷².

'Αλλὰ καὶ ἀπὸ καθαρῶς μουσικολογικῆς ἐπόψεως κρινομένη, ἡ περὶ ἀγγέλων ἀναφορὰ στὸ συγκεκριμένο σημεῖο τῆς συγγραφῆς βοηθεῖ ἀποφασιστικῶς τὸν συντάκτη νὰ διδάξῃ — ἐστω καὶ «δι' ἐσόπτρου ἐν αἰνίγματι»⁷³ — γιὰ τὰ ἔξῆς περὶ τῆς κατηγορίας τῶν σημαδίων-πνευμάτων βασικὰ δεδομένα· τὴν ἀυληδιάστασή τους («οἰόν τι πνεῦμα [...] κοῦφον καὶ διάπυρον καὶ θερμὸν καὶ τομώτατον καὶ ὀξύ»⁷⁴), τὴν φωνητικὴν ἀνωτερότητά τους («τὸ ἀνωφερὲς αὐτῶν καὶ πάσης ὑλικῆς ἐννοίας ἀπηλλαγμένον»⁷⁵), τὴν ἔντονη καὶ ἀπεριόριστη κινητικότητά τους («ἀεικίνητοι, αὐτεξούσιοι, ἀσώματοι [...] οὐ περιορίζονται δὲ ὑπὸ

70. 'Ακρίβεια, σ. 88, στ. 498-506.

71. 'Ακρίβεια, σ. 88, στ. 507-509.

72. 'Ακρίβεια, σ. 96, στ. 630-632.

73. Α' Κορ. ιγ', 12.

74. 'Ακρίβεια, σ. 90, στ. 523, 525-526.

75. 'Ακρίβεια, σ. 90, στ. 526-527.

Ουρῶν καὶ τειχῶν καὶ κλείθρων καὶ σφραγίδων· ἀδριστοι γάρ εἰσιν⁷⁶) καὶ, τέλος, τὴν εἰς τύπον τῶν τεσσάρων στοιχείων τῆς φύσεως («γῆς, ὕδατος, ἀέρος καὶ πυρός»⁷⁷) δημιουργία τους καὶ ὡς ἐκ τούτου τὴν οἰκοθεν ἀποδογῇ τῆς λειτουργίας τους, καθ' ὅτι «ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι [...] διὰ τοῦ λόγου [...] ἔκτισθησαν»⁷⁸.

‘Η τελευταία δογματικὴ ἀπόφανση τοῦ συγγραφέως προδίδει, πιστεύουμε, καὶ μία πλέον πρακτικὴ παράμετρο τοῦ συλλογισμοῦ του. Ἐρχεῖ νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἡ περιγραφομένη ἐδῶ διδασκαλία ἀποτελεῖ οὐσιαστικῶς τὸ τελευταῖο ἐπιγείρημά του ἔναντι τῶν —περὶ τοῦ συγκεκριμένου θέματος— ἀλλεπαλλήλων, ἐπωδύνως ὁγληρῶν, ἐρωτήσεων τοῦ ὑποτιθεμένου μαθητοῦ του⁷⁹, γιὰ νὰ διαπιστώσουμε ὅτι μέσω αὐτῆς ἐπιθυμεῖ, ἐνδεχομένως, νὰ ὑποδείξει στὸν οἰονδήποτε μαθητὴ ὅτι, ὅπως εὐστόχως σημείωσε παλαιότερα ἡ Δέσποινα Μαζαράκη, «οἱ μουσικοθεωρητικὲς ἀπόψεις τῆς παπαδιῆς καθιερώνονται, γι' αὐτὸ διαφυλάσσονται καὶ λατρεύονται μὲ τὴν ἴδια εὐλάβεια, ζῆλο καὶ φανχτισμό, δπως καὶ τὸ θρησκευτικὸ δόγμα»⁸⁰. Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν παράμετρο ὑπογραμμίζει σαφῶς καὶ ἡ ἀκόλουθη «ἀφοπλιστικὴ» νουθεσία του: «νῦν δὲ κατὰ τὸν λόγον τοῦτον δέγου [...] καὶ μὴ ζήτει πλέον ὅτι ἐκεῖνος ὁ ποιήσας τὰ σημάδια οὐκ ἐποίησε ταῦτα ἀπλῶς καὶ ὡς ἔτυχεν, ἀλλὰ μετὰ πάσης προσοχῆς καὶ σοφίας, ὡς κατ' εἰκόνα Θεοῦ. ὅτι ὁ Θεὸς ὁ ἄγιος, ὡς ἔφησεν ὁ προφήτης· ‘Πάντα ἐν σοφίᾳ ἐποίησεν’. αὐτῷ πρέπει ἡ δόξα καὶ τὸ κράτος· πάντοτε νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. ἀμήν»⁸¹.

δ'. Ἐπιλεγόμενα

‘Ἐπιγραμματικῶς συμπεράίνουμε, ἐν κατακλεῖδι, ὅτι μὲ τὴν ὅλη τυπολογία τοῦ πονήματός του ὁ ἄδηλος θεωρητικογράφος τῆς Ἀκρίβείας ὑποδεικνύει μυστικῶς τὴν οὐσία τῆς ψαλτικῆς τέχνης· ἐπισημαίνει, δηλαδή, ἐμμέσως τὴν πεποίθησή του ὅτι οἱ διάκονοι τῆς μουσικῆς ἐπιστήμης, «οἱ τὰ Χερουβὶμ μυστικῶς εἰκονίζοντες καὶ τῇ ζωοποιῷ Τριάδι τὸν τρισάγιον ὑμνον προσάδον-

76. Ἀκρίβεια, σ. 90, στ. 528 καὶ σ. 92, στ. 551-553.

77. Ἀκρίβεια, σ. 96, στ. 628 καὶ σ. 88, στ. 500.

78. Ἀκρίβεια, σ. 90, στ. 522, 547.

79. Τὸ σύνολο τῶν σχετικῶν μὲ τὰ σημάδια-πνεύματα (δηλαδή· κέντημα, ὑψηλή, ἐλαφρὸν καὶ χαμηλή), ἐρωτήσεων τοῦ ἐμφανιζομένου στὴν Ἀκρίβεια μαθητοῦ (στὶς δόποις ἐδῶ προστίθενται κυρίως καὶ παρεμφερεῖς ἐρωτήσεις περὶ τοῦ σημαδίου τῶν δύο κεντημάτων), μπορεῖ ὁ ἐνδιαφερόμενος ἀναγνώστης νὰ παρακολουθήσει διεξερχόμενος τὶς ἀκόλουθες περικοπὲς τῆς συγκεκριμένης θεωρητικῆς συγγραφῆς: Ἀκρίβεια, σ. 70, στ. 262, 270-272 / σ. 76, στ. 350-358 / σ. 78, στ. 373-375 / σ. 80, στ. 414-416 / σ. 82, στ. 436-439 / σ. 86, στ. 473-478 / σ. 88, στ. 507-509.

80. Βλ. Μαζαράκη (1992), σ. 122.

81. Ἀκρίβεια, σ. 86, στ. 485-491. Πρβλ. καὶ Ψαλμ. φγ', 24.

τεῖς»⁸², πρέπει διὰ τῆς ψαλμωδήσεως καὶ τῆς ἐρμηνευτικῆς προσεγγίσεως τῶν σημαδίων τῆς ψαλτικῆς τέχνης νὰ ἀνάγονται, κατὰ Μάξιμον τὸν Ὁμολογητήν, «ἀπὸ τῶν αἰτιατῶν εἰς τὰ αἴτια, τουτέστιν ἀπὸ τῶν αἰσθητῶν συμβόλων ἐπὶ τὰ νοητὰ καὶ νοερά· ἥγουν, ἀπὸ τῶν ἀτελεστέρων εἰς τὰ τελειότερα· οἶον, ἀπὸ τῶν τύπων ἐπὶ τὴν εἰκόνα· καὶ ἀπὸ ταύτης ἐπὶ τὴν ἀλήθειαν»⁸³.

SUMMARY

Achilleus G. Chaldaeakes, «'A Precise Treatise in the Form og Questions and Answers on the Interval Signs': A 'theological' reading of the anonymous post-Byzantine theoretical treatise».

The familiar post-Byzantine theoretical treatise by an anonymous theorist with the title 'A Precise Treatise in the Form of Questions and Answers on the Musical Signs of the Art of Chanting' presents the following noteworthy original characteristic: it interprets basic theoretical principles of the psaltic art, often turning to hagiographic and patristic quotations or other customary phrases from ecclesiastical terminology. Characterized by a dual implication, the treatise's author harmoniously alternates between musicology and theology, revealing a bipolarity of type and essence, appearance and truth, or symbol and actual intent.

With the present study, the author simultaneously attempts a 'theological' reading and reasoning for the liturgical usefulness of such a 'theological dimension' in a theoretical handbook for the psaltic art. To this end, the text's legacy is examined by way of its use in the international and Greek musicological bibliography. In addition, the recent critical edition by B. Schartau (1998) is reviewed. Finally, a first attempt at 'theological overview' of the treatise is offered. Beyond the general commentary regarding the anonymous author's attributrs, rationale and motivation for writing, two fundamental reasons for the particularly unique format used in the specific treatise are conjectured. In the first, evidence is presented for the assumption that the theorist is addressing himself to people of an ecclesiastical environment, and, therefore, customizes his material for individuals of theological learning. In the se-

82. Ἀρχὴ τοῦ Χερουβικοῦ ὅμινου.

83. Βλ. Μάξιμον τοῦ Ὁμολογητοῦ, «Σχόλια εἰς τὰ τοῦ ἄγιου Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου. Εἰς τὸ περὶ τῆς ἐκαλησιαστικῆς λεράρχης», *P.G.* 4, 137D.

cond reason, the proposal is that the theorist is attempting to use music theory as a vehicle to teach theology. Of singular interest is the final comment that with the excuse of the specialized theoretical subject of the psalitic art (specifically, the signs in the category of 'spirits' [pneumata]) the theorist knowingly inserts into his treatise a specialized theological teaching on subtle Orthodox Christian dogmatic issues such as angelology, cosmology, anthropology or Christology.